

Ο Γιώργος Σεφέρης για έναν Έλληνα, τον Μακρυγιάννη

/ [Επικαιρότητα](#)

Πενήντα ακριβώς χρόνια συμπληρώνονται σήμερα από την ημέρα που έφυγε από τη ζωή ο ποιητής Γιώργος Σεφέρης. Ο Γεώργιος Σεφεριάδης, όπως ήταν το πραγματικό του όνομα, γεννήθηκε στις 29 Φεβρουαρίου του 1900 στη Σμύρνη. Ήταν το μεγαλύτερο παιδί του Στυλιανού Σεφεριάδη (1873-1951) - δικηγόρου, σημαντικού κοινωνικού παράγοντα της Σμύρνης και ανθρώπου με λογοτεχνικές ανησυχίες - και της Δέσποινας Τενεκίδη με καταγωγή από τη Νάξο. Το ζευγάρι είχε άλλα δυο παιδιά, τον Άγγελο (1905-1950) και την Ιωάννα (1902-2000), σύζυγο του φιλόσοφου και πολιτικού Κωνσταντίνου Τσάτσου.

Από τη δεκαετία του '50 το έργο του Σεφέρη μεταφράστηκε και εκτιμήθηκε στο εξωτερικό. Συνεπεία αυτού ήταν η βράβευσή του με το Νόμπελ Λογοτεχνίας τον Δεκέμβριο του 1963, «για το υπέροχο λυρικό ύφος του, που είναι εμπνευσμένο από ένα βαθύ αίσθημα για το ελληνικό πολιτιστικό ιδεώδες», όπως αναφέρεται στο σκεπτικό της Σουηδικής Ακαδημίας.

Στις αρχές Αυγούστου του 1971 ο Γιώργος Σεφέρης εισάγεται στον Ευαγγελισμό και εγχειρίζεται στον δωδεκαδάκτυλο. Θα πεθάνει από μετεγχειρητικές επιπλοκές τα ξημερώματα της 20ης Σεπτεμβρίου του 1971.

Με αφορμή τη σημερινή ημέρα αλλά και τη συμπλήρωση 200 χρόνων από την έναρξη της Εθνικής Παλιγγενεσίας παραθέτουμε την ομιλία που είχε κάνει ο Γιώργος Σεφέρης για τον Γιάννη Μακρυγιάννη:

ΤΗΝ ΠΑΛΙΑ συνοικία τοῦ Μακρυγιάννη τὴν ξέρουν ὅλοι οἱ Ἀθηναῖοι. Τὴ δράση τοῦ ἀγωνιστῆ τοῦ 1821, τοῦ πρωτεργάτη τῆς Γ΄ Σεπτεμβρίου καὶ τοῦ κατάδικου τῶν στρατοδικείων τοῦ Ὅθωνα, τὴν ξέρουν ὅσοι μελέτησαν τὰ χρονικὰ τῆς Ἐπανάστασης καὶ τῆς βαυαροκρατίας. Εἶναι ὅμως λιγοστοὶ ἐκεῖνοι ποὺ πρόσεξαν πὼς ὁ Μακρυγιάννης μας ἄφησε ἓνα πολὺ σημαντικὸ βιβλίο -τὴν ἱστορία τῆς ζωῆς του- ἴσως ἐπειδὴ ἦταν ἓνας ἀγράμματος.

Τὸν Μακρυγιάννη τῶν Ἀπομνημονευμάτων τὸν ἀγάπησαν πραγματικὰ μερικοὶ νέοι ποὺ ἄρχισαν νὰ δημοσιεύουν ὕστερα ἀπὸ τὴ μικρασιατικὴ καταστροφή. Δὲ νομίζω πὼς θὰ γελαστῶ πολὺ ἂν προσθέσω πὼς ἡ φωνὴ τοῦ μπαίνει δειλὰ καὶ ψιθυριστὰ στὴν ἐλληνικὴ ζωὴ ἀνάμεσα στὰ 1925 καὶ στὰ 1935. Κι αὐτὸ δὲν μποροῦσε νὰ φανεῖ στὸ πλατὺ κοινό. Οἱ νέοι ποὺ μεγάλωσαν στὸν περασμένο παγκόσμιον πόλεμον καὶ ἦταν ἀκόμῃ στὴν ἀκμὴ τῆς ἡλικίας τοὺς ὅταν ἄρχισε ἡ σημερινὴ κρίση, δὲν πρόφτασαν οὔτε τὸ ἔργο τους νὰ ὠριμάσουν οὔτε νὰ ἀποκαταστήσουν τὴ δική τους ἱεραρχία πνευματικῶν ἀξιῶν ὅπως τὴν ἤθελαν. Καὶ ὅμως εἶναι γνωστὸ σὲ ὅσους ἐνδιαφέρθηκαν νὰ παρακολουθήσουν τὰ ἐλληνικὰ ρεύματα στὰ μεσοπολεμικὰ ἐκεῖνα χρόνια, πὼς μὲ τὴ μικρασιατικὴ καταστροφή ἀρχίζει στὸν τόπο μας μία περίοδος ἰδεολογικῶν ἰσολογισμῶν καὶ μετατροπῶν ποὺ μπορεῖ νὰ παραβληθεῖ μὲ τὴν περίοδο, τῆς ἀναμόρφωσης ποὺ ἀκολούθησε τὸν πόλεμον τοῦ '97. Τὶς προσπάθειες αὐτὲς τὶς σκέπασε ἢ τὶς ἐτοιμάζει ὁξύτερες ὁ σημερινὸς ἀγῶνας. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ Μακρυγιάννης, ποὺ βρῆκε μία φορὰ τὸ δρόμον τῆς καρδιάς τῶν νέων, θὰ πρέπει νὰ περιμένει νὰ καθαρίσει πάλι ὁ οὐρανὸς γιὰ νὰ πάρει τὴ θέση ποὺ τοῦ ἀξίζει.

Αἰσθάνομαι -καὶ πιστεύω πὼς τὸ αἰσθανόσαστε καὶ σεῖς -ὅτι μὲ τέτοιες συνθῆκες μου εἶναι δύσκολο, μέσα στὸ διάστημα μίας σύντομης ὁμιλίας, νὰ σᾶς πείσω γιὰ τὴ

σημασία τοῦ βιβλίου τοῦ Μακρυγιάννη, ἢ τουλάχιστο νὰ σᾶς δείξω τὸ μονοπάτι ποὺ ἀκολούθησα γιὰ νὰ νιώσω ἕνα τόσο ἀγνοημένο ἔργο. Εἶμαι, μὲ κάποιον τρόπον, ὁ πρῶτος μάρτυρας ποὺ ἀκοῦτε γιὰ μίαν ἄγνωστη ὑπόθεση. Ἔτσι θὰ ἤθελα νὰ σᾶς παρακαλέσω νὰ προσέξετε χωρὶς προκατάληψη τὶς λίγες περικοπὲς ποὺ θὰ σᾶς διαβάσω ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Μακρυγιάννη καὶ νὰ μοῦ δώσετε τὴν καλὴ σας προαίρεση.

Ὡστόσο ὑπάρχει κάτι ποὺ μοῦ ἀλαφραίνει τὴν καρδιά, τώρα ποὺ καταπιάνομαι νὰ διατυπώσω τὴν ἰδέα μου γιὰ αὐτὴ τὴν ἰδιότυπη συγγραφή. Ἔσεῖς ποὺ εἴχατε τὸ ἐνδιαφέρον νὰ ῥθειτε νὰ μ' ἀκούσετε, μοῦ δίνετε τὴν εὐκαιρία νὰ ξεπληρώσω ἕνα παλιὸ χρέος ποὺ μὲ βαραίνει ἀπὸ χρόνια. Ἀπὸ τὰ '26, ποὺ ἔπесαν στὰ χέρια μου τὰ Ἀπομνημονεύματα, ὡς τὰ σήμερα, δὲν πέρασε μῆνας χωρὶς νὰ ξαναδιαβάσω λίγες σελίδες τους, δὲν πέρασε ἑβδομάδα χωρὶς νὰ συλλογιστῶ αὐτὴ τὴν τόσο ζωντανὴ ἔκφραση. Μὲ συντρόφεψαν σὲ ταξίδια καὶ σὲ περιπλανήσεις, μὲ φώτισαν ἢ μὲ παρηγόρησαν σὲ χαρούμενες καὶ σὲ πικρὲς στιγμές. Στὸν τόπο μας, ὅπου εἴμαστε τόσο σκληρὰ κάποτε αὐτοδίδακτοι, ὁ Μακρυγιάννης στάθηκε ὁ πιὸ ταπεινὸς ἀλλὰ καὶ ὁ πιὸ σταθερὸς διδάσκαλός μου.

Πίστευα πάντα πὼς θὰ βρισκότανε κάποια εὐκαιρία νὰ τοῦ δώσω ἕνα μικρὸ δεῖγμα τῆς εὐγνωμοσύνης μου. Κατὰ παράξενη σύμπτωση, τὴν εὐκαιρία μου τὴ δίνετε σεῖς· μοῦ τὴ δίνει τὸ ἐλληνικὸ στρατόπεδο τῆς Μέσης Ἀνατολῆς· μοῦ τὴ δίνουν οἱ Ἕλληνες τῆς Αἰγύπτου. Σὲ μία στιγμή ποὺ κοιτάζουμε καὶ συλλογιζόμαστε καὶ προσπαθοῦμε νὰ διακρίνουμε τὸ πεπρωμένο τοῦ ἐλληνισμοῦ μέσα ἀπὸ τὴν καταιγίδα καὶ πέρα ἀπὸ τὴν πλατιὰ στροφὴ ποὺ κάνει στὰ χρόνιά μας ἡ ἱστορία τοῦ κόσμου -ποὶδὲ ξέρει, μπορεῖ νὰ ὑπάρχει ἕνα κρυφὸ νόημα σ' αὐτὴ τὴ σύμπτωση. Στοὺς καιροὺς μας ὅπου ὁ ἀγῶνας, τὸ αἶμα, ὁ πόνος καὶ ἡ δίψα τῆς δικαιοσύνης ἀπογυμνώνει τὶς ψυχὲς ἀπὸ τὰ πρόσκαιρα ναρκωτικὰ καὶ τὶς φρεναπάτες· ὅπου ὁ ἄνθρωπος γυρεύει ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο τὸ καθαρὸ, τὸ στέρεο καὶ τὴ συμπάθεια -εἶναι σωστὸ νὰ μιλοῦμε γιὰ τέτοιους ἀνθρώπους ὅπως ὁ Μακρυγιάννης. Ἀκοῦστε τὸν:

«Κι ὅσα σημειῶνω τὰ σημειῶνω γιατί δὲν ὑποφέρω νὰ βλέπω τὸ ἄδικο νὰ πνίγει τὸ δίκιο. Γιὰ κεῖνο ἔμαθα γράμματα στὰ γεράματα καὶ κάνω αὐτὸ τὸ γράψιμο τὸ ἀπελέκητο, ὅτι δὲν εἶχα τὸν τρόπον ὄντας παιδὶ νὰ σπουδάξω: ἦμουν φτωχὸς κι ἔκανα τὸν ὑπηρέτη καὶ τιμάρευνα ἄλογα, κι ἄλλες πλῆθος δουλειὲς ἔκανα, νὰ βγάλω τὸ πατρικὸ μου χρέος ποὺ μᾶς χρέωσαν οἱ χαραμῆδες, καὶ νὰ ζήσω κι ἐγὼ σὲ τούτῃ τὴν κοινωνία, ὅσο ἔχω τ' ἀμανέτι τοῦ Θεοῦ στὸ σῶμα μου. Κι ἀφοῦ ὁ Θεὸς θέλησε νὰ κάμει νεκρανάσταση στὴν Πατρίδα μου, νὰ τὴ λευτερώσει ἀπὸ τὴν τυραγνία τῶν Τούρκων, ἀξίωσε κι ἐμένα νὰ δουλέψω κατὰ δύναμη, λιγότερον ἀπὸ τὸν χερότερο πατριώτη μου Ἕλληνα. Γράφουν σοφοὶ ἄντρες πολλοί, γράφουν

τυπογράφοι ντόπιοι, καὶ ξένοι διαβασμένοι γιὰ τὴν Ἑλλάδα. Ἐνα πρᾶμα μόνο μὲ παρακίνησε κι ἐμένα νὰ γράψω: ὅτι τούτῃ τὴν πατρίδα τὴν ἔχομεν ὅλοι μαζί, καὶ σοφοὶ κι ἀμαθεῖς, καὶ πλούσιοι καὶ φτωχοί, καὶ πολιτικοὶ καὶ στρατιωτικοί, καὶ οἱ πλέον μικρότεροι ἄνθρωποι. Ὅσοι ἀγωνιστήκαμεν, ἀναλόγως ὁ καθεὶς, ἔχομεν νὰ ζήσομεν ἐδῶ. Τὸ λοιπὸν δουλέψαμεν ὅλοι μαζί νὰ τὴ φυλᾶμε κι ὅλοι μαζί, καὶ νὰ μὴ λέγει οὔτε ὁ δυνατὸς «ἐγώ», οὔτε ὁ ἀδύνατος. Ξέρετε πότε νὰ λέγει ὁ καθεὶς «ἐγώ»; ὅταν ἀγωνιστεῖ μόνος του καὶ φκιάσει ἢ χαλάσει, νὰ λέγει «ἐγώ». ὅταν ὁμως ἀγωνίζονται πολλοὶ καὶ φκιάνουν, τότε νὰ λένε «ἐμεῖς». Εἴμαστε στὸ «ἐμεῖς» κι ὄχι στὸ «ἐγώ». Καὶ στὸ ἐξῆς νὰ μάθομε γνώση, ἂν θέλομε νὰ φκιάσομε χωρὶς νὰ ζήσομε ὅλοι μαζί. Ἐγγραψα γυμνὴ τὴν ἀλήθεια, νὰ ἰδοῦνε ὅλοι οἱ Ἕλληνες ν' ἀγωνίζονται γιὰ τὴν πατρίδα τους, γιὰ τὴ θρησκεία τους· νὰ ἰδοῦνε καὶ τὰ παιδιά μου καὶ νὰ λένε: «Ἐχομε ἀγῶνες πατρικούς, ἔχομε θυσίες -ἂν εἶναι ἀγῶνες καὶ θυσίες. Καὶ νὰ μπαίνουν σὲ φιλοτιμία καὶ νὰ ἐργάζονται στὸ καλὸ τῆς πατρίδας τους, τῆς θρησκείας τους καὶ τῆς κοινωνίας- ὅτι θὰ εἶναι καλὰ δικά τους. Ὅχι ὁμως νὰ φαντάζονται γιὰ τὰ κατορθώματα τὰ πατρικά, ὄχι νὰ πορνεύουν τὴν ἀρετὴ καὶ νὰ καταπατοῦν τὸ νόμο, καὶ νὰ ἔχουν τὴν ἐπιρροὴ γιὰ ἱκανότη» (Β' 463).

Ἔτσι τελειώνει τὸ χειρόγραφο του. Τὸ χειρόγραφο αὐτὸ τυπωμένο, πιάνει πάνω ἀπὸ 460 πυκνὲς σελίδες μεγάλου σχήματος. Ο Μακρυγιάννης τὸ ἀρχίζει στὶς 26 Φεβρουαρίου 1829, τριάντα δυὸ περίπου χρονῶ, στὸ Ἄργος, ὅπου τὸν βρίσκουμε «Ἀρχηγὸ τῆς ἐκτελεστικῆς δύναμης τῆς Πελοπόννησος καὶ Σπάρτης», εἶτε καταγράφοντας παλαιότερα γεγονότα, εἶτε σημειώνοντας γεγονότα παρόντα σὰν ἓνα ἡμερολόγιο. Περισσότερο ἀπὸ τὸ μισὸ εἶναι γραμμένο, ὡς φαίνεται, στὸ Ἄργος, ὡς τὰ 1832. Τὸ συνεχίζει στὸ Ναύπλιο καὶ στὴν Ἀθήνα ὡς τὰ 1840, ὅποτε τὸ κλείνει βιαστικὰ γιὰ νὰ τὸ κρύψει. Ἡ ἐξουσία ἔχει ὑποψίες ἐναντίον του. «Εἶχαν μεγάλην ὑποψίαν ἀπὸ μένα» σημειώνει «καὶ γύρευαν νὰ μοῦ ψάξουν τὸ σπίτι μου νὰ μοῦ βροῦνε γράμματα» (Β' 346). Τὸ ἐμπιστεύεται λοιπὸν σ' ἓνα κουμπάρο, ποὺ τὸ παίρνει στὴν Τήνο. Στὰ 1844, ὕστερα δηλαδὴ ἀπὸ τὴ συνωμοσία γιὰ τὸ Σύνταγμα, ὅπου παίζει μεγάλο ρόλο, καὶ τὰ Σεπτεμβριανὰ, πηγαίνει καὶ τὸ παίρνει· ἀντιγράφει τὶς σημειώσεις ποὺ κρατοῦσε στὸ ἀναμεταξὺ μὲ πολλὰς προφυλάξεις· «σημείωνα» μᾶς λέει «καὶ εἶχα ἓναν τενεκὲ καὶ τὰ ἔβανα μέσα καὶ τὰ ἔχωνα» -γράφει ὡς τὸν Ἀπρίλη τοῦ 1850, καὶ μετὰ ἓνα χρόνο περίπου τὸ συμπληρώνει μ' ἓναν πρόλογο καὶ μ' ἓναν ἀρκετὰ μακρὸν ἐπίλογο. Ἡ ἐξοχα μελετημένη ἔκδοση τοῦ Γιάννη Βλαχογιάννη, ἡ μοναδικὴ ποὺ ἔχουμε ὡς τὰ σήμερα, δημοσιεύτηκε στὰ 1907, ἀφοῦ πέρασε δηλαδὴ μισὸς αἰῶνας ποὺ τὸ πολύτιμο αὐτὸ κείμενο ἔμεινε χαμένο μέσα στ' ἀπόλυτο σκοτάδι.

Ὁ Μακρυγιάννης ἦταν ἀγράμματος. Μολονότι ἔφτασε ὡς τὸ βαθμὸ τοῦ στρατηγοῦ, δὲ βαστοῦσε ἀπὸ τζάκι. Ἦτανε παιδὶ μίας φτωχῆς οἰκογένειας τσομπάνηδων καὶ γεωργῶν τῆς Ρούμελης. Νά πῶς μᾶς μεταδίνει ὁ ἴδιος τὴ γέννησή του:

«Ἡ πατρίς τῆς γεννήσεώς μου εἶναι ἀπὸ τὸ Λιδορίκι· χωριὸ τοῦ Λιδορικοῦ ὀνομαζόμενον Ἀβορίτη. [...] Οἱ γοναῖγοι μου πολὺ φτωχοί, καὶ ἡ φτώχεια αὐτήνη ἦρθε ἀπὸ τὴν ἀρπαγὴ τῶν ντόπιων Τούρκων καὶ τῶν Ἀρβανίτων τοῦ Ἀλήπασα. Πολυφαμελίτες οἱ γοναῖγοι μου καὶ φτωχοί, καὶ ὅταν ἤμουνε ἀκόμα στὴν κοιλιά τῆς μητρός μου, μίαν ἡμέρα πῆγε γιὰ ξύλα στὸ λόγγο. Φορτώνοντας τὰ ξύλα στὸν ὦμο της, φορτωμένη στὸ δρόμο, στὴν ἐρημιά, τὴν ἔπιασαν οἱ πόνοι καὶ γέννησε ἐμένα. Μόνη της ἡ καημένη κι ἀποσταμένη, ἐκιντύνεψε κι αὐτήνη τότε κι ἐγώ. Ξελεχώνεψε μόνη της καὶ συγυρίστη, φορτώθη λίγα ξύλα καὶ ἔβαλε καὶ χόρτα ἀπάνου στὰ ξύλα καὶ ἀπὸ πάνου ἐμένα καὶ πῆγε στὸ χωριό» (Β΄ 11-12).

Δὲν εἶχε τοὺς τρόπους νὰ πάει σὲ δάσκαλο, μᾶς λέει. Ἦξερε λίγο γράψιμο, ἀλλὰ εἶναι ζήτημα ἂν μπόρεσε ποτὲ τοῦ νὰ διαβάσει ἄλλο τίποτε ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἴδια τοῦ γραφτά.

Ὁ γενναῖος Μακρυγιάννης πῶποτε μὴ ἀναγνώσας θὰ τραγουδήσει ὁ Ἀλέξανδρος Σοῦτσος στὶς μέρες τῆς Γ΄ Σεπτεμβρίου. Γιατὶ τὸ γράψιμό του εἶναι, σχεδὸν ὁλότελα, μία δική του ἐφεύρεση. «Γράψιμο ἀπελέκητο» τὸ ὀνομάζει. Δεκαεφτὰ μῆνες ἔβαλε ὁ Βλαχογιάννης γιὰ νὰ τὸ ξεδιαλύνει, νὰ τὸ ἀποκρυπτογραφήσει θὰ ἔπρεπε νὰ ποῦμε, καὶ νὰ τὸ ἀντιγράψει. Ὅταν ἀντικρίσει κανεὶς μία σελίδα τοῦ

πυκνοῦ χειρογράφου καταλαβαίνει ἀμέσως τὸ γιατί. Φωνητική ἀποτύπωση τῆς ρουμελιώτικης προφορᾶς μὲ ιδιότροπα συμπλέγματα γραμμάτων, ποὺ μοιάζουν ἓνα ἀτέλειωτο ἀραβούργημα. Πουθενὰ διακοπή, παράγραφος ἢ στίξη. Κάποτε μόνο μία κάθετη γραμμὴ δείχνει ἓνα σταμάτημα. Τὸ κατεβατὸ μοιάζει σὰν κάτι παλιὺς τοίχους πού, κοιτάζοντάς τους, θαρρεῖς πὼς συλλαβίζεις τὴν κάθε κίνηση τοῦ χτίστη, ποὺ συναρμολόγησε τὴν ἀμέσως ἐπόμενη πέτρα μὲ τὴν προηγούμενη, τὴν ἀμέσως ἐπόμενη προσπάθεια μὲ τὴν προηγούμενη, ἀποτυπώνοντας πάνω στὴν τελειωμένη οἰκοδομὴ τὶς περιπέτειες μίας ἀδιάσπαστης ἀνθρώπινης ἐνέργειας - αὐτὸ τὸ πρᾶγμα ποὺ μᾶς συγκινεῖ καὶ λέγεται ὕφος ἢ ρυθμός. Στὸ γράψιμο τοῦ Μακρυγιάννη, ποὺ εἶναι ἀδιάβαστο γιὰ τὸν ἀπροειδοποίητο ἀναγνώστη, συλλαβίζεις, πολὺ περισσότερο ἀπὸ τὶς λέξεις, τὴν ἐπίμονη βούληση τοῦ συγγραφέα νὰ ζωγραφίσει στὸ χαρτὶ τὸν ἑαυτὸ του.

Στὸ Ἄργος, ὁ Μακρυγιάννης, «γιὰ νὰ μὴν τρέχει στοὺς καφενέδες», παρακαλοῦσε τὸν ἓνα καὶ τὸν ἄλλο φίλο νὰ τοῦ μάθουν κάτι περισσότερο ἀπὸ τὰ γράμματα ποὺ ἤξερε, καὶ ποὺ δὲν ἦταν οὔτε κὰν τὰ κολλυβογράμματα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Αἰσθάνεται συχνὰ πολὺ ταπεινὸς γιὰ τὴν ἀμάθειά του: «Δὲν ἔπρεπε νὰ ἔμπω σ’ αὐτὸ τὸ ἔργον ἓνας ἀγράμματος, νὰ βαρύνω τοὺς τίμιους ἀναγνώστες καὶ μεγάλους ἄντρες καὶ σοφοὺς τῆς κοινωνίας...» σημειώνει ἀρχίζοντας νὰ γράφει τὴ ζωὴ του. «Εἶμαι ἓνας ἀγράμματος καὶ δὲν μπορῶ νὰ βαστήσω σειρὰ ταχτικὴ στὰ γραφόμενα...» ἐπιμένει πάλι. Ζητᾷ συγγνώμη γιὰ τὴν «ἔλαβε ὡς ἄνθρωπος αὐτήν τὴν ἀδυναμία». Τέτοια πράγματα πρέπει νὰ τὰ γράφουνε «προκομμένοι κι ὄχι ἀπλοὶ ἀγράμματοι». Καὶ οἱ ἄλλοι, οἱ σπουδασμένοι, τὸν κοιτάζουν φυσικὰ ἀπὸ τὰ ὕψη. «Οὐδ’ ἐγὼ γνωρίζω νὰ στρέφω τὴν σπάθην, οὐδ’ αὐτὸς τὴν γλῶσσαν» θὰ τονίσει πάλι ὁ χαρακτηριστικὸς Σοῦτσος, «καλὸν λοιπὸν ἕκαστος ἡμῶν νὰ δίδεται εἰς ὃ,τι ἐπιτυχάνει». Ἀλλὰ ἡ πατρίδα «ζημιώθη, διατιμήθη, καὶ ὅλο σ’ αὐτὸ κατανταίνει, ὅτι μᾶς ἤβρε ὅλους θερία», θρησκευτικοὺς καὶ πολιτικοὺς καὶ μᾶς τοὺς στρατιωτικοὺς -βασανίζεται ὁ Μακρυγιάννης- καὶ εἶναι «πατρίδα γενικὴ, τοῦ καθενοῦ». Γι’ αὐτὸ πρέπει καὶ ὁ προκομμένος νὰ φωνάζει τὴν ἀλήθεια καὶ ὁ ἀπλός. Φανερὰ λοιπὸν ὁ Μακρυγιάννης θὰ ἤθελε νὰ εἶχε τοὺς τρόπους νὰ μάθει γράμματα. Ἀλλὰ αὐτὸ δὲν τὸν μειώνει, δὲν τοῦ δημιουργεῖ κανένα σύμπλεγμα κατωτερότητας, ὅπως θὰ λέγαμε. Αἰσθάνεται, καὶ μᾶς κάνει νὰ τὸ αἰσθανόμαστε μαζί του, πὼς εἶναι ἄνθρωπος ποὺ ὁ Θεὸς τοῦ χάρισε τὴ λαλιά, αὐτὸ τὸ δῶρο ποὺ κανεὶς δὲν ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ τοῦ τὸ ἀφαιρέσει. Ὅπου βρεθεῖ, στὸ παλάτι ἢ στὴν καλύβα, μιλάει σταράτα, μιλάει μὲ ἀσφάλεια. Καὶ ἐπειδὴ ἀκριβῶς ἔχει ἔμφυτη μέσα του αὐτὴ τὴν ἀσφάλεια τῆς ἔκφρασης, μπορεῖ καὶ διατυπώνεται μὲ χρῶμα καὶ μὲ ἀποχρώσεις, μὲ τόνο καὶ μὲ ρυθμό. Ἔχω τὴν ἐντύπωση πὼς ὁ φιλόλογος ποὺ θὰ ἤθελε νὰ κάνει κάποτε τὴν κριτικὴ τῆς δύσκολης μεταγραφῆς τοῦ κειμένου τοῦ Μακρυγιάννη, θὰ ἔπρεπε, πρὶν ἀπ’ ὅλα, νὰ στηρίξει τὴν ἐργασία του στὴν

ἀκουστική ἀντίληψή του.

Ὁ Μακρυγιάννης σέβεται τὴ μόρφωση -«ὥς λιοντάρι πολεμοῦσε καὶ ὡς φιλόσοφος ὁδηγοῦσε» θὰ πεῖ γιὰ τὸν πρῶτο του ἀρχηγό, τὸ Γῶγο. Αὐτὸ ὅμως δὲν τὸν ἐμποδίζει καθόλου νὰ ἐκφράσει τὴν ἀντίδρασή του γιὰ ἓνα λογιότατο καὶ γιὰ τὴν προγονοκαπηλεία:

«Ἐβάλετε καὶ νέον ἀρχηγὸ στὸ φρούριο τῆς Κόρθος» γράφει μιλώντας στοὺς πολιτικούς τῆς ἐποχῆς. «Ἀχιλλέα τὸν ἔλεγαν, λογιότατο. Κι ἀκούγοντας τ' ὄνομα Ἀχιλλέα, παντοχαίνετε ὅτ' εἶναι ἐκεῖνος ὁ περίφημος Ἀχιλλέας. Καὶ πολέμαγε τ' ὄνομα τοὺς Τούρκους. Δὲν πολεμάγει τ' ὄνομα ποτέ, πολεμάγει ἡ ἀντρεία, ὁ πατριωτισμὸς ἡ ἀρετή. Κι ὁ Ἀχιλλέας ὁ δικὸς σας, ὁ φρούραρχος τῆς Κόρθος, λεβέντης ἦταν, «Ἀχιλλέγα» τὸν ἔλεγαν. Εἶχε καὶ τὸ κάστρο ἐφοδιασμένο ἀπὸ τ' ἀναγκαῖα τοῦ πολέμου, εἶχε καὶ τόσο στράτευμα. Ὅταν εἶδε τοὺς Τούρκους τοῦ Δράμαλη ἀπὸ μακριὰ -καὶ ἦταν καὶ καταπολεμισμένος ἀπὸ Ρούμελη, ἀπὸ Ντερβένια- βλέποντάς τον ὁ Ἀχιλλέας ἄφησε τὸ Κάστρο κι ἔφυγε, ἀπολέμιστο. Νὰ ἦταν ὁ Νικήτας, ἔφευγε; ὁ Χατζηχρήστος καὶ οἱ ἄλλοι; Ὅχι βέβαια. Ὅτι τὸν καρτέρεσαν αὐτοὶ τὸ Δράμαλη στὸν κάμπο καὶ τὸν ἀφάνισαν· ὅχι σ' ἐφοδιασμένο κάστρο, καὶ σὰν τὸ κάστρο τῆς Κόρθος» (Β' 59).

Τὰ γράμματα εἶναι ἀπὸ τὶς πιὸ εὐγενικὲς ἀσκήσεις κι ἀπὸ τοὺς πιὸ ὑψηλοὺς πόθους τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ παιδεία εἶναι ὁ κυβερνήτης τοῦ βίου. Κι ἐπειδὴ οἱ ἀρχὲς αὐτὲς εἶναι ἀληθινές, πρέπει νὰ μὴν ξεχνοῦμε πὼς ὑπάρχει μία καλὴ παιδεία -ἐκείνη ποὺ ἐλευθερώνει καὶ βοηθᾷ τὸν ἄνθρωπο νὰ ὁλοκληρωθεῖ σύμφωνα μὲ τὸν ἑαυτό του καὶ μία κακὴ παιδεία -ἐκείνη ποὺ διαστρέφει καὶ ἀποστεγνώνει καὶ εἶναι μία βιομηχανία ποὺ παράγει τοὺς ψευτομορφωμένους καὶ τοὺς νεόπλουτους τῆς μάθησης, ποὺ ἔχουν τὴν ἴδια κίβδηλη εὐγένεια μὲ τοὺς νεόπλουτους τοῦ χρήματος. Ἄν ὁ Μακρυγιάννης μάθαινε γράμματα τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, πολὺ φοβοῦμαι πὼς θὰ ἔπρεπε νὰ ἀπαρνηθεῖ τὸν ἑαυτό του, γιὰ τὴν παιδεία τὴν κρατοῦσαν στὰ χέρια τοὺς οἱ «τροπαιοῦχοι τοῦ ἄδειου λόγου», καθὼς εἶπε ὁ ποιητής, ποὺ δὲν ἔλειψαν ἀκόμη. Δὲν ἐπαινῶ τὸν Μακρυγιάννη γιὰ τὸ δὲν ἔμαθε γράμματα, ἀλλὰ δοξάζω τὸν πανάγαθο Θεὸ ποὺ δὲν τοῦ ἔδωσε τὰ μέσα νὰ τὰ μάθει. Γιὰ τὸ ἂν εἶχε πάει σὲ δάσκαλο, θὰ εἶχαμε ἴσως πολλὰς φορὲς τὸν ὄγκο τῶν Ἀπομνημονευμάτων σὲ μία γλῶσσα, ὅλο κουδουνίσματα καὶ κορδακισμούς· θὰ εἶχαμε ἴσως περισσότερες πληροφορίες γιὰ τὰ ἱστορικὰ τῶν χρόνων ἐκείνων, θὰ εἶχαμε ἴσως ἓνα Σοῦτσο τῆς πεζογραφίας, ἀλλὰ αὐτὴ τὴν ἀστέρευτη πηγὴ ζωῆς, ποὺ εἶναι τὸ βιβλίον τοῦ Μακρυγιάννη, δὲ θὰ τὴν εἶχαμε. Καὶ θὰ ἦταν μεγάλο κρίμα. Γιὰ τὸ ἔτσι ὅπως μᾶς φανερώνεται ὁ Μακρυγιάννης, βλέπουμε ὁλοκάθαρα πὼς ἂν καὶ ἀγράμματος, δὲν ἦταν διόλου ἓνας ὀρεσίβιος ἀκαλλιέργητος βάρβαρος. Ἦταν ἀκριβῶς τὸ ἐναντίον: ἦταν μία ἀπὸ τὶς πιὸ μορφωμένες ψυχὰς τοῦ ἐλληνισμοῦ. Καὶ ἡ μόρφωση, ἡ παιδεία

πού δηλώνει ὁ Μακρυγιάννης, δὲν εἶναι κάτι ξέχωρο ἢ ἀποσπασματικὰ δικό του· εἶναι τὸ κοινὸ χτῆμα, ἡ ψυχικὴ περιουσία μίας φυλῆς, παραδομένη γιὰ αἰῶνες καὶ χιλιετίες, ἀπὸ γενιὰ σὲ γενιὰ, ἀπὸ εὐαισθησία σὲ εὐαισθησία· κατατρεγμένη καὶ πάντα ζωντανή, ἀγνοημένη καὶ πάντα παροῦσα -εἶναι τὸ κοινὸ χτῆμα τῆς μεγάλης λαϊκῆς παράδοσης τοῦ Γένους. Εἶναι ἡ ὑπόσταση, ἀκριβῶς, αὐτοῦ τοῦ πολιτισμοῦ, αὐτῆς τῆς διαμορφωμένης ἐνέργειας, πού ἔπλασε τοὺς ἀνθρώπους καὶ τὸ λαὸ πού ἀποφάσισε νὰ ζήσει ἐλεύθερος ἢ νὰ πεθάνει στὰ '21.

Γι' αὐτὸ ἡ λαϊκὴ μας παράδοση εἶναι τόσο σπουδαία.

Μία φορὰ κι ἕναν καιρό, ἦταν ἕνας φτωχὸς φουστανελάς πού εἶχε τὴ μανία νὰ ζωγραφίζει. Τὸν ἔλεγαν Θεόφιλο. Τὰ πινέλα του τὰ κουβαλοῦσε στὸ σελάχι του, ἐκεῖ πού οἱ πρόγονοί του βάζαν τὶς πιστόλες καὶ τὰ μαχαίρια τους. Τριγύριζε στὰ χωριὰ τῆς Μυτιλήνης, τριγύριζε στὰ χωριὰ τοῦ Πηλίου καὶ ζωγράφιζε. Ζωγράφιζε ὅ,τι τοῦ παράγγελναν, γιὰ νὰ βγάλει τὸ ψωμί του. Ὑπάρχουν στὸν Ἄνω Βόλο κάμαρες ὁλόκληρες ζωγραφισμένες ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ Θεόφιλου, καφενέδες στὴ Λέσβο, μπακάλικά καὶ μαγαζιά σὲ διάφορα μέρη πού δείχνουν τὸ πέρασμά του -ἂν σώζονται ἀκόμη. Ὁ κόσμος τὸν περιγελοῦσε. Τοῦ ἔκαναν μάλιστα καὶ ἀστεῖα τόσο χοντρά, πού κάποτε τὸν ἔριξαν κάτω ἀπὸ μίαν ἀνεμόσκαλα καὶ τοῦ ἔσπασαν ἕνα δυὸ κόκαλα. Ὁ Θεόφιλος, ὥστόσο, δὲν ἔπαυε νὰ ζωγραφίζει σὲ ὅ,τι ἔβρισκε. Εἶδα πίνακές του φτιαγμένους πάνω σὲ κάμποτο, πάνω σὲ πρόστυχο χαρτόνι. Τοὺς θαύμαζαν κάτι νέοι πού τοὺς ἔλεγαν ἀνισόρροπους οἱ ἀκαδημαϊκοί. Ἔτσι κυλοῦσε ἡ ζωὴ του καὶ πέθανε ὁ Θεόφιλος, δὲν εἶναι πολλὰ χρόνια, καὶ μία μέρα ἦρθε ἕνας ταξιδιώτης ἀπὸ τὰ Παρίσια. Εἶδε αὐτὴ τὴ ζωγραφικὴ, μάζεψε καμιὰ πενηνταριὰ κομμάτια, τὰ τύλιξε καὶ πῆγε νὰ τὰ δείξει στοὺς φωτισμένους κριτικούς πού κάθονται κοντὰ στὸ Σηκουάνα. Καὶ οἱ φωτισμένοι κριτικοὶ βγῆκαν κι ἔγραψαν πὼς ὁ Θεόφιλος ἦταν σπουδαῖος ζωγράφος. Καὶ μείναμε μὲ ἀνοιχτὸ τὸ στόμα στὴν Ἀθήνα. Τὸ ἐπιμύθιο αὐτῆς τῆς ἱστορίας εἶναι ὅτι λαϊκὴ παιδεία δὲ σημαίνει μόνο νὰ διδάξουμε τὸ λαὸ ἀλλὰ καὶ νὰ διδαχτοῦμε ἀπὸ τὸ λαό.

Θυμοῦμαι πάντα τὸ Θεόφιλο ὅταν συλλογίζομαι τὸν Μακρυγιάννη. Σᾶς ἔλεγα πὼς ὁ Μακρυγιάννης εἶναι ἀπὸ τὶς πιὸ μορφωμένες ψυχὲς τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ, τὸ ἴδιο πιστεύω καὶ γιὰ τὸ Θεόφιλο, ἂν ἡ λέξη μόρφωση σημαίνει πνευματικὴ μορφή. Κι αὐτὴ ἡ μόρφωσή τους εἶναι ἐξαιρετικὰ ἔντονη καὶ δραστήρια. Εἶναι καταπληκτικὴ ἡ ἔμφυτη ἀνάγκη ποὺ ἔχουν νὰ ἐκφραστοῦν. Ἐκμηδενίζει ὅλες τὶς δυσκολίες. Θυμᾶται κανεὶς κάτι πεισματάρικα φυτὰ, ποὺ ὅταν πιάσει ἡ ρίζα τους, προχωροῦν γκρεμίζοντας φράχτες, σπάζοντας ταφόπετρες. Ὁ Μακρυγιάννης δημιουργεῖ ἔκφραση σὲ κάθε του ὥρα. Καὶ μὲ πετραδάκια τῆς θάλασσας (Β΄ 351) ἀκόμη κάθετα καὶ γράφει τὴν ιδέα του στὸ χῶμα τοῦ περιβολιοῦ του, καὶ συμπληρώνει τὴ σκέψη τῆς μέρας μὲ τὰ ὄνειρα ποὺ βλέπει στὸν ὕπνο του.

Κάποτε κάνει ἓνα ταξίδι στὴν Ἀκαρνανία. Ξαναβλέπει καὶ «σημαδεύει» τὶς θέσεις ὅπου ἔγιναν μάχες τῆς ἐπανάστασης. Γυρίζοντας στὴν Ἀθήνα ἀποφασίζει νὰ φτιάξει τὶς ζωγραφιὲς τῶν πολέμων τοῦ ἀγῶνα.

«Πῆρα ἓνα ζωγράφο Φράγκο» σημειώνει «καὶ τὸν εἶχα νὰ μοῦ φκιάσει σὲ εἰκονογραφίες αὐτοὺς τοὺς πολέμους. Δὲ γνώριζα τὴ γλῶσσα του. Ἐφκίασε δυὸ τρεῖς, δὲν ἦταν καλές· τὸν πλέρωσα κι ἔφυγε. Ἀφοῦ ἔδιωξα αὐτὸν τὸν ζωγράφο, ἔστειλα κι ἔφεραν ἀπὸ τὴ Σπάρτη ἓναν ἀγωνιστὴ, Παναγιώτη Ζωγράφο τὸν ἔλεγαν [...] ἤφερε καὶ δυὸ του παιδιὰ· καὶ τοὺς εἶχα στὸ σπίτι μου ὅταν ἐργάζονταν. Κι αὐτὸ ἄρχισε ἀπὸ τὰ 1836 καὶ τελείωσε τὰ 1839. Ἐπαιρνα τὸ ζωγράφο καὶ βγαίναμε στοὺς λόφους καὶ τόλεγα: Ὅτι εἶναι ἐκείνη ἡ θέση, ἔτσι ἐκείνη· αὐτὸς ὁ πόλεμος ἔτσι ἔγινε· ἀρχηγὸς ἦταν τῶν Ἑλλήνων ἐκεῖνος, τῶν Τούρκων ἐκεῖνος...» (Β΄ 349).

Μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο τελείωσαν οἱ εἴκοσι πέντε πίνακες, ποὺ θὰ εἶχανε χαθεῖ τελειωτικά, ἂν δὲν τοὺς ξανάβρισκε κατὰ σύμπτωση ὁ Ἰωάννης Γεννάδιος. Οἱ εἰκόνες αὐτές, ποὺ ἔγιναν μὲ τὸ χέρι τοῦ Παναγιώτη Ζωγράφου, καὶ μὲ τὸ «στοχασμὸ» τοῦ Μακρυγιάννη, εἶναι ἀπὸ τὰ πιὸ πολύτιμα κι ἀπὸ τὰ πιὸ ζωντανὰ μνημεῖα ποὺ ἔχομε τῆς λαϊκῆς μας ζωγραφικῆς -θέλω νὰ πῶ ἀπὸ τὰ μνημεῖα ἐκεῖνα ποὺ ξεσκεπάζουν ξαφνικὰ ἐκθαμβωτικὲς περιοχὲς τῆς ψυχῆς τοῦ λαοῦ μας.

Οἱ ζωγραφιᾶς αὐτὲς ποὺ παρασταίνουν μ' ἐξαιρετικὴ ἀκρίβεια τὶς μάχες ποὺ θέλουν ν' ἀποδώσουν -πολλὲς φορὲς σὰν ἓνα στρατιωτικὸ ντοκουμέντο- εἶναι συνάμα μία χαρὰ τῶν ματιῶν. Εἶδα ἄνθρωπο νὰ δακρύζει τὴν πρώτη φορὰ ποὺ τὶς ἀντίκρυσε. Κάποτε σοῦ θυμίζουν λαϊκὰ κεντήματα, ὅπως λ.χ. ἡ ἔξοχη πολιορκία τοῦ κάστρου τῆς Ἀθήνας· κάποτε σὲ ξαναφέρνουν σὲ περιβόλια ποὺ ἔμειναν χλωρὰ ἀπὸ τὴν ὥρα ποὺ τὰ πρωτοεῖδε ὁ τεχνίτης· κάποτε σὲ κάνουν ν' ἀνασαίνεις τὴν ἀτμόσφαιρα μαγείας καὶ φόβου τοῦ παραμυθιοῦ τῶν παιδικῶν χρόνων· εἶναι μία πρωτάκουστη καὶ συνάμα μία πολὺ παλιὰ ραψωδία.

Μίαν ἄλλη φορὰ ὁ Κωλέττης, πρεσβευτὴς στὸ Παρίσι, τοῦ στέλνει μὲ συστατικὸ ἓναν Γάλλο περιηγητὴ, τὸν Μαρκήσιο Raoul de Malherbe. «Ἦθελε κι ἐλληνικὰ τραγούδια» σημειώνει ὁ Μακρυγιάννης «τοῦ ἔφκιασα πέντ' ἔξι» (Β' 367). Ἔτσι καὶ στὸ περίφημο ἐπεισόδιο, ὅπου ἀνιστορεῖ τὸ τελευταῖο του τραπέζι μὲ τὸν Γκούρα, πάνω στὴν πολιορκημένη Ἀκρόπολη. Εἶναι σὰν τοὺς ἄγνωστους ποιητὲς τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν: τὸ τραγούδι τὸ «φκιάνει», καὶ εἶναι ἀποκαλυπτικὸ ὅταν μᾶς δίνει τὴν εὐκαιρία νὰ ἰδοῦμε ἀπὸ κοντὰ πῶς ἡ καταφρονεμένη δημοτικὴ εὐαισθησία νιώθει καὶ ἀγαπᾷ τὰ ἔργα τῆς ἀρχαίας τέχνης.

«Εἶχα δυὸ ἀγάλματα» σημειώνει ἀκόμα «περίφημα, μία γυναῖκα κι ἓνα βασιλόπουλο, ἀτόφια -φαίνονταν οἱ φλέβες, τόση ἐντέλειαν εἶχαν. Ὅταν χάλασαν τὸν Πόρο, τὰ ἔχαν πάρει κάτι στρατιῶτες, καὶ στ' Ἄργος θὰ τὰ πουλοῦσαν κάτι Εὐρωπαίων· χίλια τάλαρα γύρευαν [...]. Πῆρα τοὺς στρατιῶτες, τοὺς μίλησα: 'Αὐτά, καὶ δέκα χιλιάδες τάλαρα νὰ σᾶς δώσουνε, νὰ μὴν τὸ καταδεχτεῖτε νὰ βγοῦν ἀπὸ τὴν πατρίδα μας. Γι' αὐτὰ πολεμήσαμε'» (Β' 303). Καταλαβαίνετε. Δὲ μιλᾷ ὁ Λόρδος Βύρων, μήτε ὁ λογιότατος, μήτε ὁ ἀρχαιολόγος· μιλᾷ ἓνας γιὸς τσοπάνηδων τῆς Ρούμελης μὲ τὸ σῶμα γεμάτο πληγές. «Γι' αὐτὰ πολεμήσαμε». Δεκαπέντε χρυσοπίκοιλες ἀκαδημίες δὲν ἀξίζουν τὴν κουβέντα αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου. Γιατὶ μόνο σὲ τέτοια αἰσθήματα πραγματικὰ καὶ ὄχι σὲ ἀφηρημένες ἔννοιες περὶ τοῦ κάλλους τῶν ἀρχαίων ἡμῶν προγόνων ἢ σὲ καρδιὲς ἀποστεγνωμένες ποὺ ἔχουν πάθει ἀκαταληψία ἀπὸ τὸ φόβο τοῦ χύδην ὄχλου.

«Ἀπ' τὰ κόκαλα βγαλμένη» τραγουδοῦσε ὁ Σολωμός. Ἡ ἰδέα του ἦταν ἀληθινή. Ἡ ἐλληνικὴ ἐπανάσταση ἦταν βγαλμένη ἀπὸ τὸ μεδούλι τῶν κοκάλων τῶν ζωντανῶν Ἑλλήνων. Καὶ γι' αὐτὸ πέτυχε, καὶ γι' αὐτὸ δὲ σταμάτησε καὶ πραγματοποιεῖται σ' ὅλο τὸ ἸΘ' αἰῶνα, καὶ γι' αὐτὸ δὲ τελείωσε ἀκόμη ἡ πραγματοποίησή της. Ὁ σημερινὸς πόλεμος τῆς πατρίδας μας -δὲν εἶναι ὑπερβολὴ νὰ τὸ ποῦμε- εἶναι μία συνέχεια τῆς ἐπανάστασης τοῦ '21. Γιατὶ δὲν πρέπει νὰ τὸ ξεχνοῦμε: κάθε φορὰ ποὺ ἡ φυλὴ μας γυρίζει πρὸς τὸ λαό, ζητᾷ νὰ φωτιστεῖ ἀπὸ τὸ λαό, ἀναμορφώνεται ἀπὸ τὸ λαό, συνεχίζει τὴν παράδοση ποὺ μπῆκε θριαμβευτικὰ στὴ συνείδηση τοῦ

έθνους με την ελληνική επανάσταση. Ο αγώνας εκείνος ήταν ένα κοινωνικό, πολεμικό και πολιτικό γεγονός. Ήταν συνάμα και ένα πνευματικό γεγονός. Από την τελευταία τούτη άποψη, την πιο άγνοημένη, είναι σημαντικό να έχουμε τεκμήρια σαν αυτά που μάς άφησε ο Μακρυγιάννης. Τα ιστορικά γεγονότα δε σταματούν στα χρονολογικά όρόσημα που βλέπουμε στις φυλλάδες της ιστορίας.

2

Ο ΒΙΟΣ του Μακρυγιάννη είναι ένα μεγάλο κομμάτι της ζωής του Έλληνισμού στα εξήντα πρώτα χρόνια του περασμένου αιώνα. Γεννήθηκε στα 1797 και πέθανε στις 27 Απριλίου 1864. Δεν είναι δυνατό να σάς τον διηγηθώ. Το μόνο που θα προσπαθήσω είναι να σάς δώσω λίγα ακόμη παραδείγματα από τ' Απομνημονεύματα, του πώς βλέπει και αντιδρά ο Μακρυγιάννης στα γεγονότα. Γιατί η ιστορία του Μακρυγιάννη είναι περισσότερο από μία ιστορία γεγονότων. Είναι μία ιστορία των συναισθημάτων του λαού του στη μεγάλη αυτή περίοδο που γέννησε τη σημερινή Ελλάδα.

Ο Μακρυγιάννης είναι ακόμη βρέφος όταν η οικογένειά του, κυνηγημένη από τους ντόπιους Τούρκους και τους Άρβανίτες «που θέλαν να σκλαβώσουν το χωριό τους», αναγκάζεται να καταφύγει στη Λιβαδειά. Έφτα χρονώ ξενοδολεύει για ν' αλαφρύνει τους γονείς του. «Ήθελαν να κάνω δουλειές ταπεινές του σπιτιού» μας λέει «κι αυτό ήταν ο θάνατός μου». Γίνεται ανυπόφορος θεληματικά τον διώχνουν. Δεκατεσσάρω χρονώ τον βρίσκουμε στη Ντεσφίνα κοντά σ' ένα πατριώτη του. Μάς διηγείται το ακόλουθο έπεισόδιο:

«Έγινα ως δεκατέσσερων χρονών και πήγα σ' έναν πατριώτη μου εις Ντεσφίνα [...]. Ήταν γιορτή και παγγύρι τ' Αγιαννιού. Πήγαμε στο παγγύρι. Μόδωσε το ντουφέκι του να το βαστώ. Έγώ θέλησα να το ρίξω. Έτσακίσθη. Τότε μ' έπιασε σ' όλο τον κόσμο όμπρός και με πέθανε στο ξύλο. Δε μ' έβλαβε το ξύλο τόσο· περισσότερο η ντροπή του κόσμου. Τότε όλοι τρώγαν και πίναν κι εγώ έκλαιγα. Αυτό το παράπονο δεν ήβρα άλλον κριτή να το είπω να με δικιώσει. Έκρινα εύλογο να προστρέξω στον Αϊγιάννη, ότι στο σπίτι του μόγινε αυτήνη ή ζημιά και ή άτιμία. Μπαίνω τη νύχτα μέσα στην έκκλησιά του και κλειώ την πόρτα κι αρχινώ τα κλάματα με μεγάλες φωνές και μετάνοιες: και τον περικαλώ να μου δώσει άρματα καλά κι άσημένα και δεκαπέντε πουγγιά χρήματα, κι εγώ θα του φκιάσω ένα μεγάλο καντήλι άσημένιο. Με τις πολλές φωνές κάμαμε τις συμφωνίες με τον άγιο»(Β' 13-14).

«Κάναμε τις συμφωνίες με τον άγιο». Όστόσο ο χριστιανός άγιος κρατά τις συμφωνίες πιο πιστά από τον Απόλλωνα. Γιατί ο Μακρυγιάννης πηγαίνει στην Άρτα σ' ένός Θανάση Λιδορίκη. Δουλεύει κοντά του και έμπορεύεται μόνος του τόσο καλά που στις παραμονές της επανάστασης «είχε καζαντίσει του Θεού τα έλέη».

«Τότε ἔφκιασα» σημειώνει «ντουφέκι ἀσημένιο, πιστόλες κι ἄρματα, κι ἓνα καντήλι καλό. Καὶ ἄρματωμένος καλὰ καὶ συγυρισμένος τὸ πῆρα καὶ πῆγα στὸν προστάτη μου καὶ εὐεργέτη μου κι ἀληθινὸ φίλο, τὸν Ἀϊγιάννη, ποὺ σώζεται ὡς τὸ σήμερο [...]. Καὶ τὸν προσκύνησα μὲ δάκρυα ἀπὸ μέσα ἀπὸ τὰ σπλάγχνα μου, ὅτι θυμήθηκα ὅλες μου τὶς ταλαιπωρίες ποὺ δοκίμασα» (Β΄ 15).

Στὰ 1820 πάνω κάτω «μπαίνει στὸ μυστικὸ» τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας. «Μπῆκα στὸ μυστικὸ» λέει πάλι «καὶ πῆγα στὸ σπίτι μου κι ἐργαζόμουνα γιὰ τὴν πατρίδα μου καὶ θρησκεία μου νὰ τῇ δουλέψω ἑλκρινῶς, καθὼς τῇ δούλεψα, νὰ μὴ μὲ εἰπεῖ κλέφτη καὶ ἄρπαγο, ἀλλὰ νὰ μὲ εἰπεῖ τέκνο τῆς κι ἐγὼ μητέρα μου» (Β΄ 17).

Εἶναι σὴν Πάτρα ὅταν ἀναψαν τὰ πρῶτα τουφέκια τοῦ ἀγῶνα, «ὡς πρᾶγματευτῆς», ἀλλὰ ἡ πραγματικὴ του ἀποστολὴ εἶναι νὰ συνεννοηθεῖ μὲ τοὺς ὀπλαρχηγοὺς καὶ νὰ μαζέψει πληροφορίες. Πίσω στὴν Ἄρτα τὸν πιάνουν γιὰ νὰ τὸν κρεμάσουν. Ξεφεύγει. Ἀρχίζει τὸν πόλεμο μὲ τὸ Γῶγο Μπακόλα. Ἀγωνίζεται στὸ Πέτα, στὴν πολιορκία καὶ τὴν ἄλωση τῆς Ἄρτας. Ἐπειτα ἡ ἔξοδος καὶ ἡ φυγὴ τῶν ἀμάχων. Οἱ πρῶτες του ἀντιδράσεις, στὸ ἀναστάτωμα ἐκεῖνο εἶναι ὅταν βλέπει τὴν ἄρπαγῇ, τὸ πλιάτσικο: «Κι ἀπὸ τότε, βλέποντας αὐτήν τὴν ἀρετὴ» σημειώνει «σιχάθηκα τὸ ρωμαίικο, ὅτ’ εἴμαστε ἀνθρωποφάγοι». Ἡ φιλανθρωπία του αὐτὴ θὰ τὸν φέρει ἀργότερα, στὴν Ἀθήνα, σὲ σκληρὲς συγκρούσεις μὲ τὸν Ὀδυσσεά καὶ τὸν Γκούρα. Ἔτσι ἀρχίζει ἡ πολεμικὴ δράση τοῦ Μακρυγιάννη. Ἀπὸ τὸν Ἀπρίλη τοῦ ‘22, ποὺ τὸν βλέπουμε ὀπλαρχηγὸ τέσσερων χωριῶν τῶν Σαλώνων στὴν Ἀνατολική

Ἑλλάδα, ὡς τὶς μάχες τοῦ Πειραιᾶ, τὸν Ἀπρίλη τοῦ ‘27, ὅπου πολεμᾷ «ἔχων ὀλόκληρον σχεδὸν τὸ σῶμα ἐντὸς ἐπιδέσμων» (Α΄ μῆ), ὁ Μακρυγιάννης ἀγωνίζεται ἀκατάπαυστα. Ὅσοι ἐνδιαφέρονται, θὰ βροῦν ὅλες τὶς λεπτομέρειες στὴν τέλεια ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ ἔκδοση τοῦ Βλαχογιάννη. Ἐγὼ προτιμῶ νὰ σᾶς διαβάσω τουλάχιστο τὴν περιγραφὴ τῆς μάχης τῆς 7ης Ὀκτωβρίου 1826, στὴν πολιορκημένη Ἀκρόπολη, ὅπου ὁ Μακρυγιάννης κρατοῦσε τὶς καμάρες τοῦ Σερπετζέ, δηλαδὴ τὸ Ὡδεῖο τοῦ Ἡρώδη. Τὴ μάχη αὐτὴ ὁ βιογράφος τὴν ὀνομάζει «σπουδαιοτάτην τῶν περὶ τὴν Ἀκρόπολιν γενομένων»:

«...Ἐγὼ ἦμουν ἄγρυπνος τόσες βραδιές. Νύχτα κι ἡμέρα δουλεύαμε [...]. Ἀποκοιμήθηκα. Οἱ Τοῦρκοι, ἀκούγοντας τὸ χτύπο τοῦ Λαγουμιτζῆ, συνάζονται πλῆθος καὶ κάνουν γιρούσι [...]. Τότε οἱ ἄνθρωποι μου ἀνακατώθηκαν μὲ τοὺς Τούρκους. Σηκώνομαι ἄξαφνα ἐκεῖ ποὺ ἦμουν γερμένος. Κόλλησα στὴν ντάπια. Μὲ ντουφέκισαν οἱ Τοῦρκοι, τοὺς ντουφέκισα κι ἐγὼ στὸ σωρό. Μοῦ δίνουν ἓνα ντουφέκι καὶ μὲ πληγώνουν στὸ λαιμό. Τότε κάνω τὸ ποδάρι μου νὰ κατεβῶ ἀπὸ τὴν ντάπια· ἔπεσα. Ὁ τόπος ἦταν στενός. Οἱ ἄνθρωποι τσακίστηκαν ἀπὸ τὴν ὄξω ντάπια. Πατοῦσαν ἀπάνω μου καὶ διάβαιναν καί, στενὸς ὁ τόπος, μ’ ἀφάνισαν. Ἐβλεπαν καὶ τὰ αἵματα· ἔλπιζαν ὅτ’ εἶμαι σκοτωμένος. Ἀφοῦ πέρασαν ὅλοι καὶ

μείναν ὀλίγοι κι ἔμπαιναν κι αὐτοὶ μέσα στὸ κάστρο, τότε θὰ ἔμπαιναν κι οἱ Τοῦρκοι συγχρόνως μ' αὐτοὺς [...] Τότε σηκώνομαι μισοντραλισμένος καὶ βαστῶ καμιὰ δεκαριά ἔξω μὲ τὸ μαχαῖρι. Δὲν τοὺς ἄφησα νὰ μποῦνε μέσα. Καὶ τράβησα τὴν πόρτα πού ἔχαμεν ἀνοιχτὴ καὶ πιάσαμε τὸν πόλεμο καὶ πολεμούσαμε μὲ τὶς πιστόλες. Μήτε οἱ Τοῦρκοι μπορούσαν νὰ ρίξουνε ντουφέκι μήτε ἐμεῖς. [...] Ὁρμησαν οἱ Τοῦρκοι, μὲ ξαναπλήγωσαν στὸ κεφάλι, στὴν κορφή. Γιόμωσε τὸ σῶμα μου αἷμα. Γυρεύουν οἱ ἄνθρωποι νὰ μὲ πάρουν νὰ μποῦμε μέσα. Τότε τοὺς λέγω: Ἄδελφοί, καὶ μέσα νὰ μποῦμε κι ὅξω νὰ μείνομε, χαμένοι εἴμαστε ἂν δὲ βαστήξομε τοὺς Τούρκους [...]. Τότε οἱ γενναῖοι Ἕλληνες βάστησαν σὰ λιοντάρια. (...). Παίρνοντας τὸ δειλινό, μέρασα φυσέκια τῶν ἀνθρώπων. Ἦρθαν κι ἄλλοι ἀκόμα σύντροφοι. Ἦρθαν καὶ Τοῦρκοι νέο μιντάτι. Μᾶς ρίχτηκαν μ' ὀρμή, μπῆκαν στὶς καμάρες, τὶς κυργέψαν ὅλες, κι ἄνοιξαν μασγάλια καὶ ντουφεκιοῦσαν μέσα στὸ κάστρο. Ρίχτηκαν μ' ὀρμή νὰ μᾶς πάρουν καὶ τὴν ντάπια μας. Ἐκεῖ σκότωσαν τὸν Νταλαμάγκα κι ἄλλους πέντ' ἔξι. Ξαναλαβώνομαι κι ἐγὼ πίσου στὸ κεφάλι πολὺ κακά. Μπῆκε τοῦ φεσιοῦ τὸ μπάλωμα στὰ κόκαλα, στὴν πέτσα τοῦ μυαλοῦ. Ἔπεσα κάτου πεθαμένος. Μὲ τράβησαν οἱ ἄνθρωποι μέσα. Τότε ἔνιωσα. Τοὺς εἶπα: Ἀφήστε με νὰ μὲ τελειώσουνε ἐδῶ, νὰ μὴν ἰδῶ τοὺς Τούρκους ζωντανὸς νὰ μοῦ πατήσουν τὸ πόστο μου'. Τότε οἱ καημένοι οἱ Ἕλληνες μὲ λυπήθηκαν πολὺ· πολέμησαν γενναίως, διῶξαν τοὺς Τούρκους ἀπὸ τὴν ντάπια μας καὶ τοὺς ἔβαλαν ὅλους στὶς καμάρες...» (Β' 204-205).

Μὲ τὸν ἐρχομὸ τοῦ Καποδίστρια καὶ κυρίως τοῦ Ὁθωνα ἀρχίζουν οἱ τραγικὲς παρεξηγήσεις ἀνάμεσα στὸν κόσμο ποὺ ἔκανε τὴν ἐπανάσταση καὶ τοὺς ἀνθρώπους ποὺ ἦταν μοιραῖο νὰ κυβερνήσουν τὴν Ἑλλάδα γιὰ τὰ τριάντα πέντε χρόνια ποὺ θ' ἀκολουθήσουν. Εἶναι ἓνα μακρὸ δράμα ποὺ παίζεται ἀνάμεσα σὲ ἀφηρημένες ἰδέες καὶ μιὰ ζωὴ ποὺ ξέσπασε γιὰ νὰ ἐλευθερώσει ἓνα βασανισμένο ἔθνος, ἀτίθαση, ἂν θέλετε, ἀλλὰ ποὺ ἦταν καὶ δυνατὴ, καὶ ἄξια, καὶ εὐαίσθητη, καὶ πονεμένη, περισσότερο πονεμένη καὶ εὐαίσθητη γιατί εἶχε ἀκόμη ἀνοιχτὲς τὶς πληγὲς ποὺ πῆρε στὴν πρόσφατη τρομαχτικὴ πάλη -θυμωμένη ὀνομάζει ὁ λαὸς τὴν πληγὴ ποὺ πονεῖ.

Γιὰ τοὺς ἀνθρώπους ποὺ ἀνάλαβαν νὰ διοικήσουν τὸν τόπο, ὑπῆρχε ἓνα ἐξαιρετικὰ δύσκολο πρόβλημα: νὰ βάλουν σὲ τάξη ἓνα χάος, ὅπως ἔλεγαν· νὰ νοσηλέψουν, νὰ βοηθήσουν, νὰ ψυχώσουν ἓνα λαὸ ποὺ πέρασε ἀπὸ φρικιαστικὲς δοκιμασίες γιὰ τὴ λευτεριά του, ὅπως θὰ ἦταν πιὸ σωστὸ νὰ ποῦμε. Τί ἔκαναν; Κάθησαν καὶ βρῆκαν αὐθαίρετα τὴν εὐκολώτερη λύση, ἔλυσαν δηλαδὴ τὸ πρόβλημα μὲ μία μονοκοντυλιά. Μεταφράζω: ὅταν σκοτώθηκε ὁ Καποδίστριας, ἡ Ἑλλάδα δοκίμασε ἓνα ἀπὸ τὰ χειρότερα χρόνια ποὺ ἔζησε ποτέ της, τὸ 1832. Ὁ τόπος ἦταν μοιρασμένος σὲ μερικὰ στρατιωτικὰ τιμάρια, ποὺ δὲν εἶχαν ἄλλο σκοπὸ παρὰ νὰ θρέψουν ὅπως ὅπως τὰ πειναλέα ἀπομεινάρια τῶν παλιῶν πολεμιστῶν. Ἡ

ἀντιβασίλεια ἔφερε μαζί της ἓνα δάνειο. Μ' αὐτὰ τὰ χρήματα μποροῦσε νὰ δώσει ἓνα κομμάτι ψωμὶ στοὺς πεινασμένους ποὺ βοοῦσαν ἔξω ἀπὸ τὶς πόρτες τοῦ Ναυπλίου. Προτίμησε νὰ τὰ διαθέσει γιὰ τὴ συντήρηση τοῦ βαυαρικοῦ στρατοῦ ποὺ θὰ στηρίζε, καθὼς φαντάζονταν, αὐτὴ καὶ τὸν Ὅθωνα. Μ' αὐτὸ τὸ στρατὸ διάλυσαν ἢ ἔδιωξαν ἔξω ἀπὸ τὸ κράτος τοὺς παλιοὺς ἀγωνιστές, τοὺς φοβεροὺς αὐτοὺς ἀγριανθρώπους ὅπως πίστευαν. Καὶ οἱ ἀγριάνθρωποι τί συλλογιζόντουσαν; Ἡ ἀκόλουθη συνομιλία τοῦ Μακρυγιάννη μὲ τὸν Αἰντέκ μας τὸ δείχνει:

«Ὁ φίλος μου ὁ Αἰντέκ ἐπειράχτη καὶ μ' ὅκρινε μὲ πολὺ φαρμάκι: “Ὅ,τι σας λένε αὐτὸ θὰ κάμετε, καὶ γνῶμες δὲν μπορεῖτε νὰ δώσετε, ὅτι ἡ Μπαυαρία ἔχει τριάντα χιλιάδες μπαγενέτα καὶ τὰ φέρνει ἐδῶ καὶ σᾶς ὑποτάζει” Τότε βρέθηκα σὲ θέση δεινὴ [...]. Τοῦ λέγω: ‘Δυστυχία μας τῶν καημένων! Κακὰ καὶ ψυχρὰ θὰ πᾶμε. Ἐγὼ σου μίλησα ἀλλιῶς κι ἐσύ μου ἀπαντεῖς διαφορετικὰ μὲ μπαγενέτα. Σᾶς λέγω ὡς φίλος νὰ πασκίσετε καὶ τὸ βασιλέα κι ἐσᾶς ν’ ἀγαποῦμε κι ὅχι νὰ σᾶς φοβόμαστε [...]. Νὰ ῥθεῖ ἓνας νὰ μοῦ εἰπεῖ ὅτι θὰ πάει ὀμπρὸς ἡ πατρίδα, στρέγομαι νὰ μοῦ βγάλει καὶ τὰ δυό μου μάτια. Ὅτι ἂν εἶμαι στραβὸς καὶ ἡ πατρίδα μου εἶναι καλὰ, μὲ θρέφει. Ἄν εἶναι ἡ πατρίδα μου ἀχαμνά, δέκα μάτια νὰ ἔχω, στραβὸς θανὰ εἶμαι [...]’. Μοῦ λέγει: ‘Τὸν βασιλέα δὲν τὸν ἀγαπᾷς;’ Ὅχι’ τοῦ λέγω ‘δὲν ξέρω ψέματα. Ὅταν χαθεῖ ἡ πατρίδα μου, οὔτε αὐτὸς μ’ ἔχει ὑπήκοόν του, οὔτε ἐγὼ βασιλέα. Καὶ γι’ αὐτὸ χρειάζεται δικαιοσύνη ἀπὸ σᾶς, κι ὅχι φοβέρες μὲ μπαγενέτες’, (Β’ 300).

Ὡστόσο ὁ Μακρυγιάννης δὲν ἦταν ἄνθρωπος μὲ κακὴ προαίρεση. Ὅταν ἀράζει ὁ Ὅθωνας στὸ Ναύπλιο, σημειώνει: «Σήμερα ξαναγεννιέται ἡ πατρίδα ὅπου ἦταν τόσα χρόνια χαμένα καὶ σβησμένη [...], ὅτι ἦρθε ὁ βασιλέας ποὺ ἀποχτήσαμε μὲ τὴ δύναμη τοῦ Θεοῦ». Ἄλλωστε, προσωπικὰ δὲν τὸν πολέμησε ποτέ. Ἀπεναντίας προσπαθεῖ νὰ τὸν προφυλάξει ἀπὸ τοὺς κακοὺς συμβούλους του, ἀπὸ τὴν «Μπαυαρέζικη χοντροκομμένη δολερὴ πολιτική», ὅπως τὴ λέει. Γι’ αὐτόν, εἶναι ὁ Λουδοβίκος τῆς Βαυαρίας ποὺ εἶναι ὑπεύθυνος γιὰ τὴν ἀντιβασίλεια, εἶναι οἱ πρέσβεις· δὲν εἶναι ὁ Ὅθωνας:

«... Τοὺς πῆραν καὶ τοὺς ἔβαλαν ὅλους χάψη τοὺς ὀπλαρχηγούς· καὶ ἤθελαν νὰ τοὺς κόψουν μὲ τὸ κοπίδι ὅπου ἤφεραν οἱ φωτισμένοι ἄνθρωποι τῆς Εὐρώπης νὰ κόψουν τοὺς ἄγριους Ἑλληνες -κι ἔπρεπε νὰ κόψει ἡ Ἀγγλία τὸν Ντῶκινς, τὸν πρέσβυ της, ἡ Γαλλία τὸ δικό της, καὶ ἡ Ρουσία τὸ ἴδιο· κι ὁ βασιλέας τῆς Μπαυαρίας τοὺς ἀντιβασιλεῖς του καὶ ὕστερα νὰ κόψει κι ὁ ἴδιος τὸ κεφάλι του. Ὅτι ἡ Μεγαλειότης του εἶναι νεκροθάφτης τῆς πατρίδας μας καὶ τοῦ ἀθῶου βασιλέα μας» (Β’ 311).

Ἀλλὰ «δὲν εἶναι κοπέλι», δὲν ὑποφέρει νὰ βλέπει «τὸ ἄδικο νὰ πνίγει τὸ δίκιο», δὲν ὑποφέρει νὰ βλέπει τὴν κατάντια τῶν ἀγωνιστῶν. Ἀκοῦστε· ἡ περικοπὴ ἀναφέρεται στὴν κυβέρνησις τοῦ Καποδίστρια, ἀλλὰ τὸ αἶσθημα τοῦ Μακρυγιάννη εἶναι καὶ

τώρα τὸ ἴδιο:

«Πατρίς, νὰ μακαρίζεις γενικῶς ὅλους τοὺς Ἕλληνες, ὅτι θυσιάστηκαν γιὰ σένα, νὰ σ' ἀναστήσουνε, νὰ ξαναειπωθεῖς ἄλλη μία φορὰ ἐλεύθερη πατρίδα, ποὺ ἦσαν χαμένη καὶ σβησμένη ἀπὸ τὸν κατάλογο τῶν ἐθνῶν. Ὅλους αὐτοὺς νὰ τοὺς μακαρίζεις. Ὅμως νὰ θυμᾶσαι καὶ νὰ λαμπρύνεις ἐκείνους ποὺ πρωτοθυσιάστηκαν στὴν Ἀλαμάνα, πολεμώντας μὲ τόση δύναμη Τούρκων· κι ἐκείνους ποὺ ἀποφασίστηκαν καὶ κλείστηκαν σὲ μία μαντρούλα μὲ πλίθες, ἀδύνατη, στὸ Χάνι τῆς Γραβιάς· κι ἐκείνους ποὺ λιώσανε τόση Τουρκιὰ καὶ πασάδες στὰ Βασιλικά· κι ἐκείνους ποὺ ἀγωνίστηκαν σὰ λιοντάρια στὴ Λαγκάδα τοῦ Μακρυνόρου, ὅπου πολεμήθηκαν συνχρόνως σ' αὐτὲς τὶς δυὸ θέσες πού 'ναι τὰ κλειδιά σου -ἓνα ἡ Πόρτα τοῦ Μακρυνόρου, καὶ τ' ἄλλο τῶν Θερμοπύλων. Κι ἀφοῦ πήγανε κι ἀπὸ τὰ δυὸ μέρη ν' ἀνοίξουνε δρόμο οἱ Τοῦρκοι, ἐκεῖνοι οἱ ἀθάνατοι, τόσοι λίγοι, ὀγδόντα ἕνας στὴ Λαγκάδα, γιόμωσαν τὸν τόπο κόκαλα ἐκεῖ. Καὶ τοὺς καταδιάλυσαν, ἐκεῖνοι οἱ ὀλίγοι, στ' ἄλλο μέρος τῶν Θερμοπύλων κι ἄλλοῦ. Αὐτῆνοι σὲ ἀνάστησαν καὶ δὲν μπῆκε δύναμη καὶ ζαῖρέδες καὶ πολεμοφόδια. Αὐτῆνοι ψύχωσαν ἐκείνους ποὺ πολιορκοῦσαν τοὺς ντόπιους Τούρκους καὶ φρουρές· καὶ νηστικούς κι ἀδύνατους τοὺς περιλάβαν καὶ τοὺς σφάξαν σὰν τραγιά. Καὶ τέλος πάντων, πατρίδα, αὐτῆνοι κατατρέχονται ἀπὸ τοὺς Ἐκλαμπρότατους, τοὺς Ἐξοχώτατους, ἀπὸ τὸν Κυβερνήτη σου κι ἀδελφούς του. Ὁ Ἀγουστίνος κι ὁ Βιάρος αὐτῶν τῶν σκοτωμένων τὶς γυναῖκες καὶ κορίτσια κυνηγοῦν. Αὐτοὺς τοὺς ἀγωνιστὰς κατατρέχουν καὶ τοὺς λένε νὰ πᾶνε νὰ διακονέψουν: «Ποιὸς σᾶς εἶπε» τοὺς λένε «νὰ σηκώσετε ἄρματα νὰ δυστυχήσετε;» (Β' 67-68).

Αὐτοὶ εἶναι οἱ λόγοι ποὺ σπρώχνουν τὸν Μακρυγιάννη νὰ ὀργανώσει τὴ συνωμοσία ποὺ καταλήγει στὸ Σύνταγμα τῆς Γ' Σεπτεμβρίου. Ὁρκίζει σ' ὅλο τὸ κράτος. Ἴδου πὼς ὀρκίζει. Ἡ σκηνὴ εἶναι στὸ σπίτι τοῦ Μακρυγιάννη ἓνα βράδυ· ἕνας ἀγωνιστὴς κάθετα μαζί του· καθὼς τσουγκρίζουν τὰ ποτήρια, ἡ κουβέντα τελειώνει ἔτσι:

»- Ποῦ τὸ τσάκισες αὐτὸ τὸ χέρι;

»- Στὸ Μεσολόγγι, μοῦ λέγει.

»- Ποῦ τὸ τσάκισα ἐγὼ αὐτό;

»- Στοὺς Μύλους τ' Ἀναπλιοῦ.

»- Γιατί τὰ τσάκισαμε;

»- Γιὰ τὴ λευτεριά τῆς πατρίδος.

»- Ποῦ 'ναι ἡ λευτεριά κι ἡ δικαιοσύνη; Σήκω ἀπάνου!

»-Τὸν παίρνω καὶ πᾶμε καὶ τὸν ὀρκίζω (Β' 375).

Καὶ γίνεται τὸ Σύνταγμα καὶ πέφτει στὰ χέρια τῶν πολιτικῶν καὶ ἐξευτελίζεται, κι ὁ Μακρυγιάννης ὀλοένα ἀποτραβιέται ἀπὸ τὸν κόσμο.

«Ὅσοι ἔχουν τὴν τύχη μας σήμερο στὰ χέρια τους» γράφει κατὰ τὸ 1851 «ὅσοι μας κυβερνοῦν, μεγάλοι καὶ μικροί, καὶ ὑπουργοὶ καὶ βουλευταί, τό 'χουν σὲ δόξα, τό 'χουν σὲ τιμὴ, τό 'χουν σὲ ἰκανότητὴ τὸ νὰ τοὺς εἰπεῖς ὅτι ἔκλεψαν, ὅτι πρόδωσαν, ὅτι ἤφεραν τόσα κακὰ στὴν πατρίδα. Εἶναι ἄξιοι ἄνθρωποι καὶ τιμῶνται καὶ βραβεύονται. Ὅσοι εἶναι τίμιοι κατατρέχονται ὡς ἀνάξιοι τῆς κοινωνίας καὶ τῆς πολιτείας» (Β' 463).

Καὶ πάλι:

«Φανήκετε ὅλοι τί ἀξίζετε καὶ τί κάμετε στὴν πατρίδα, ἀρχὴ καὶ τέλος. Σᾶς θεωροῦσαν οἱ μέσα καὶ οἱ ἔξω πὼς κάτι ἤσασταν. Κι εἴστε ὅ,τι εἴστε. Ἦσασταν ὅ,τι θεωροῦσαν οἱ Εὐρωπαῖοι τὸ Σουλτάνο καὶ δὲν τολμοῦσαν νὰ τοῦ ἀφαιρέσουν τὸν τίτλο τοῦ 'Γκρανσινιόρη'. Ὅσο ἔβλεπαν τὸ τζαμὶ στὴ Βιένα σκιάζονταν κι ἔτρεμαν νὰ μὴν πάγει καὶ παραμέσα καὶ φκιάσει κι ἄλλα τζαμιά. Κι ἀπὸ αὐτὸ τὸ φόβο κάποτε τοῦ πτέρωναν καὶ φόρο. Κι ὅταν βγῆκαν μία χοῦφτα ἄνθρωποι καὶ τοὺς ἀπόδειξαν ὅτι δὲν ἔχει πλέον ὁ Γκρανσινιόρης μαστόρους νὰ χτίσει τζαμιά· ὅτι θὰ πέσουν κι αὐτὰ πού ἔχει, ἀπὸ τότε τὸν λένε «ὁ Τοῦρκος». Καὶ Γι' αὐτὸ οἱ εὐεργέτες μας βάνουν τὰ φῶτα τους νὰ μᾶς προκόψουν. Ὅμως καὶ χωρὶς κανέναν ἀπὸ αὐτοὺς νὰ μᾶς πειράξει μ' ἔργα, ἃς εἴστε καλὰ ἐσεῖς, πού δὲν ἀφήσατε κανένα κουσοῦρι καὶ μᾶς καταντήσετε τέτοιους πού εἴμαστε» (Β' 462).

Μόνο οἱ παλιοὶ τοῦ σύντροφοι τὸν βλέπουν. Ὡστόσο ἡ Κυβέρνηση πάντα τὸν ὑποψιάζεται. Ὁ Ὅθων ποτὲ δὲν τοῦ συγχώρεσε τὴ συνωμοσίαν τοῦ '43. Ὁ Μακρυγιάννης εἶναι πάντα Γι' αὐτοὺς ἓνα ἄγριο θηρίο πού πρέπει νὰ κλειστεῖ στὸ κλουβί. Ἔτσι κατὰ τὸ Σεπτέμβριο τοῦ '51 ἀρχίζουν καὶ κυκλοφοροῦν οἱ κατηγορίες -ἀνυπόστατες, ἀστήριχτες, πού δὲν ἀποδείχτηκαν ποτέ: Ὁ Μακρυγιάννης θέλει νὰ σκοτώσει τὸ βασιλιά, θέλει νὰ κάνει δημοκρατία. Ὁ Μακρυγιάννης συνεννοεῖται μὲ κάτι πρόσφυγες Πολωνοὺς πού κυκλοφοροῦν ἀνατρεπτικὰς προκηρύξεις. Ὁ Μακρυγιάννης εἶπε ὑποπτες κουβέντες σ' ἓναν Ν. Στεφανίδη, διαβόητο βωμολόχο, πού εἶναι καὶ ὁ μοναδικὸς μάρτυρας στὴ δίκη του. Ἔτσι τὸν περιορίζουν στὸ σπίτι του. Ὁ Μακρυγιάννης εἶναι σάπιος ἀπὸ τὶς ἐφτὰ πληγὲς πού μάζεψε στὸν ἀγῶνα. «Αἱ πληγαὶ συχνὰ ἡνοίγοντο αἱμορροοῦσαι» γράφει ὁ γιατρὸς Γούδας πού μίλησε στὴ κηδεῖα του· «ὁ ἐξ αὐτῶν πυρετὸς

κατεβίβρωσκεν αὐτόν. Βαρεῖται νόσοι ἐπέρχοντο, ἡ δὲ ἀνάρρωσις ἐγένετο βραδυτάτη. Ταῦτα ἦσαν τὰ ἀγαθὰ ὧν ἔλαχεν ὁ Μακρυγιάννης ὡς ἀμοιβὴν τῶν ὑπὲρ πατρίδος ἐξόχων ὑπηρεσιῶν αὐτοῦ. Πληγαὶ καὶ ἀσθένειαι πολυώδυνοι καὶ μετ’ αὐτῶν πενία δυσθεράπευτος ὡς ἐκεῖναι (Α΄ μη΄). Οἱ πληγές τοῦ κεφαλιοῦ, ποὺ πῆρε στὴ μάχη τοῦ Σερπετζέ, τὸν κάνουν κάποτε ἔξαλλο. Τρεῖς μέρες προτοῦ τὸν πᾶνε στὶς φυλακὲς τοῦ Μεντρεσέ, μὴ ἔχοντας ἄλλον κριτὴ νὰ τὸν δικαιώσει, ὅπως στὰ νιάτα του στὴν ἐκκλησιὰ τοῦ Ἀϊγιάννη, κάθεται καὶ γράφει στὸν ἴδιο τὸ Θεό:

«Καὶ δὲ μᾶς ἀκοῦς καὶ δὲ μᾶς βλέπεις [...]. Καὶ νὰ σκούζω νύχτα καὶ μέρα ἀπὸ τὶς πληγές μου. Καὶ νὰ βλέπω τὴ δυστυχιμένη μου φαμίλια καὶ τὰ παιδιά μου πνιγμένα στὰ κλάματα καὶ ξυπόλυτα. Καὶ ἔξι μῆνες φυλακωμένος σὲ δυὸ ἀδρασκελιὲς κάμαρη. Καὶ γιατρὸ νὰ μὴ βλέπομε, οὔτε ν’ ἀφήνουν κανένα νὰ πλησιάσει νὰ μᾶς ἰδεῖ. [...]. Ὅλοι θέλουν νὰ χαθοῦμε. Μᾶς κάνουν ἀνάκρισες ὁλωνῶν, κατ’ οἶκον ἔρευνα σπίτια, κατώγια, ταβάνια, κασέλες, εἰκόνες δικές σου [...]. Καὶ στὶς 13 τουτουνοῦ τοῦ μῆνα [...] ἦρθε ὁ μοίραρχος μὲ τὴ στολή του, ὅπου μᾶς φύλαγε, καὶ μοῦ λέγει νὰ πάγω στὴ φυλακὴ τοῦ Μεντρεσέ, ὅπου φυλακώνουν τοὺς κακούργους...» (Α΄ πα΄).

Ἀλλὰ τούτῃ τὴ φορὰ δὲν μπόρεσε νὰ κλείσει τὶς συμφωνίες μὲ τὸ Θεό. Εἶχαν ἀλλάξει τὰ χρόνια. Καὶ τὸν πῆγαν στὸ Μεντρεσέ, καὶ τὸν ραπίσανε, καὶ τὸν προπηλακίσανε, καὶ τὸν κρίνανε σὲ μία δίκη ποὺ ἦτανε μία μεγάλη ἀδιαντροπιά, καὶ τὸν καταδικάσανε σὲ θάνατο, ποὺ ἔγινε ὕστερα δεσμὰ καὶ τοῦ χαρίστηκαν στὶς 2 Σεπτεμβρίου 1854. Ὁ Μακρυγιάννης εἶναι ἓνα λεβέντικο κουρέλι. Δὲ μιλᾷ παρὰ μὲ τὸ Θεὸ καὶ τὰ μικρότερα παιδιά του. Τὸ σπίτι του καὶ τὸ περιβόλι του εἶναι ρημάδια. Ὁ τελευταῖος ἦχος τῆς φωνῆς τους -ὁ τελευταῖος ποὺ ξέρουμε καὶ ποὺ θ’ ἀκούσετε τώρα- ἔρχεται ἀπὸ μακριά, πολὺ μακριά. Θαρρεῖς πὼς μία ὁλόκληρη φυλὴ πάει νὰ ξεψυχήσει:

«Ἀφοῦ μὲ λευτέρωσαν καὶ πῆγα στὸ χαλασμένο μου σπίτι καὶ στὴν ταλαίπωρή μου οἰκογένεια, μ’ ἀνάδωσαν οἱ πληγές, τὴ μία Λαμπρὴ ἐπέρσι καὶ τὴ Λαμπρὴ ποὺ πέρασε πάγει δυὸ χρόνια τώρα. Πῆγα στὴ σπηλιὰ πού ‘ναι στὸ περιβόλι μου νὰ ξανασάνω. Καὶ μὲ τὸ στανιὸ καὶ ἀκουμπώντας μὲ τὸ ξύλο ἔσωσα ἐκεῖ. Μοῦ ρίχνουν πέτρες καὶ μὲ χτυποῦν καὶ μαγαρισιὲς ἀνθρώπινες ἀπάνω μου: ‘Φᾶγε ἀπ’ αὐτές, στρατηγὲ Μακρυγιάννη, νὰ χορτάσεις πού ‘θελες νὰ κάμεις σύνταμα!’ Καὶ μ’ ἀνοίγουν τόσες νέες πληγές ἀπὸ τὰ χτυπήματα κι ἀπὸ τ’ ἀγκυλώματα [...]. ἔσάπισα, ἐσκουλήκιασα. Αὐτὰ ἔστειλα στὴ δημαρχία κι ἀκρόαση δὲ μοῦ ‘δωκε. Καὶ ἐξακολούθαγε αὐτὸ ὡς τὴν παραμονὴ τῆς Σωτῆρος. Καὶ ἀνήμερα μὲ χτύπησαν πολὺ· ἔμεινα νεκρός· δὲ στανόμουν, ζωντανὸς εἶμαι ἢ πεθαμένος...»(Α΄ πς΄)

Δὲν εἶναι πολλὰ χρόνια, ψάχνοντας στὸ Ἐθνολογικὸ Μουσεῖο νὰ βρῶ ἐνθύμια του Μακρυγιάννη, εἶδα τὸ γύψινο ἀποτύπωμα τοῦ νεκροῦ κεφαλιοῦ του. Ἦταν σὰν ἓνα

μαραγκιασμένο μῆλο ἢ ἓνα πετράδι τῆς ἀκρογιαλιᾶς, βαθιὰ γλυμμένο ἀπὸ τὸ ἀκαταπόνητο κύμα, λίγο μεγαλύτερο ἀπὸ μία γροθιά. Αὐτὸ τὸ ταλαίπωρο πρᾶγμα ἦταν ὅ,τι εἶχε ἀπομείνει, τὴν ὥρα τοῦ θανάτου, ἀπὸ τὴν ὠραία καὶ τὴν εὐγενικὰ μορφὴ τοῦ μεγαλόψυχου ἄντρα.

3

ΘΑ ΗΘΕΛΑ τώρα προτοῦ τελειώσω, νὰ συνοψίσω τὴ γνώμη μου γιὰ τὴν ἀξία τοῦ βιβλίου τοῦ Μακρυγιάννη. Ἀκούσατε λίγες περικοπές του. Εἶναι ἐλάχιστες καὶ ἀνεπαρκεῖς. Ἀλλὰ θὰ σᾶς δώσουν ὅπωςδὴποτε μιὰ μικρὴ βάση γιὰ νὰ κρίνετε τὴν ἰδέα μου, ποὺ εἶναι ἡ ἀκόλουθη: Ὁ Μακρυγιάννης εἶναι ὁ πιὸ σημαντικὸς πεζογράφος τῆς νέας Ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας, ἂν ὅχι ὁ πιὸ μεγάλος, γιατί ἔχομε τὸν Παπαδιαμάντη.

Ἄς ἀναλογιστοῦμε γιὰ μιὰ στιγμὴ τί ἐννοοῦμε ὅταν λέμε πεζὸς λόγος. Ἐδῶ καὶ κάμποσες δεκαετίες, οἱ ποιητὲς πῆραν τὴν ἄδεια νὰ μὴ χρησιμοποιοῦν κανονικὰ τὰ ἐξωτερικὰ καὶ χοντρὰ γνωρίσματα τῆς ποίησης -δὲν ἦταν ἄλλωστε διόλου γνωρίσματα- ὅπως οἱ ρίμες καὶ ὁ παλιὸς μνημοτεχνικὸς στίχος. Αὐτὸ δὲ σημαίνει φυσικὰ πὼς ἡ διάκριση ἀνάμεσα στὸν ποιητικὸ καὶ τὸν πεζὸ λόγο ἔπαψε νὰ ὑπάρχει. Ἐγινε ἀπεναντίας πιὸ οὐσιαστική. Ἡ ποίηση εἶναι ἓνα εἶδος χοροῦ, ἡ πρόζα εἶναι, καὶ πρέπει νὰ εἶναι, ἓνα βάδισμα ποὺ μᾶς ὁδηγεῖ κάπου. Μὲ τὴν πρόζα ποὺ σᾶς διαβάζω τώρα προσπαθῶ νὰ σᾶς ὁδηγήσω, περπατώντας στὸ πλάι σας, γιὰ νὰ ἰδῆτε τί πρᾶγμα εἶναι αὐτὸς ὁ Μακρυγιάννης, ὅπως ἂν σᾶς δεχόμουν αὐτὴν μιὰ ἄγνωστή σας πολιτεία. Ἄν εἶχα νὰ γράψω ἓνα ποίημα ποὺ νὰ ἐκφράζει τὸν Μακρυγιάννη δὲ θὰ ἦταν διόλου τὸ ἴδιο. Θὰ κοίταζα νὰ γράψω τρεῖς γραμμὲς ἢ τρεῖς σελίδες, συγκεντρώνοντας ἀπὸ τὴν ἐμπειρία ποὺ ἔχω τῶν εἰκόνων καὶ τῶν καημῶν τοῦ τόπου μου, τίς λέξεις ἐκεῖνες ποὺ κατὰ τὸ αἶσθημά μου θὰ σᾶς ἔδιναν τὴ συγκίνηση ποὺ μοῦ ἔδωσε, χωρὶς ἴσως νὰ τὸν ὀνομάσω διόλου, αὐτὸν ἢ τὰ πράγματα ποὺ ὀνομάζει. Στὴν ποίηση, τὸ προηγούμενο βῆμα δὲ χάνεται ποτὲ μέσα στὸ ἐπόμενο, ἀπεναντίας μένει καρφωμένο στὴ μνήμη ὡς τὸ τέλος καὶ ἀκέραιο μέσα στὸ σύνολο τοῦ ποιήματος. Στὴν πρόζα, κάθε βῆμα καταναλίσκεται μόλις τελείωσε ὁ προορισμός του, ποὺ εἶναι νὰ προχωρήσουμε. Ἡ μονάδα στὴν ποίηση εἶναι ἡ λέξη· εἶναι ὁ παράγραφος, εἶναι ἡ σελίδα ποὺ γυρίζουμε σιωπηλά. Ἡ μορφὴ τῆς καὶ ὁ ρυθμὸς τῆς εἶναι ὁ δρόμος, καθὼς τὸν ἀκολουθοῦμε· καὶ τὸ περιεχόμενό της, τὰ πράγματα ποὺ συνδυάζονται, καθὼς τὰ βλέπουμε προχωρώντας. Γι' αὐτὸ ἡ πρόζα ποὺ πάει νὰ χορέψει εἶναι ἄσκημη πρόζα -δὲν ὑπάρχει χειρότερο πρᾶγμα στὸν κόσμος ἀπὸ τὴν πρόζα ποὺ λέγεται «ποιητική»- καὶ ὅλο τὸ ζήτημα δὲν εἶναι νὰ τὴ γράψει κανεὶς ὠραία ἀλλὰ νὰ τὴ γράψει σωστά. Καὶ δὲν μπορεῖ νὰ τὴ γράψει σωστὰ ἂν δὲν ἔχει ὀρισμένα πράγματα νὰ δείξει, ποὺ πιστεύει πὼς εἶναι ἀξιόλογα. Ἄν δὲν ἔχει ἓνα σημαντικὸ περιεχόμενο.

Τὸ περιεχόμενο τῆς γραφῆς τοῦ Μακρυγιάννη εἶναι ὁ ἀτέλειωτος καὶ ὁ πραγματικὸς ἀγῶνας ἐνὸς ἀνθρώπου, ποὺ μὲ ὅλα τὰ ἔνστικτά της φυλῆς τοῦ ριζωμένα βαριὰ μέσα στὰ σπλάχνα του, ἀναζητᾷ τὴν ἐλευθερία, τὸ δίκιο, τὴν ἀνθρωπιά.

«Ἀνάμεσα Πάτρα καὶ Γαστούνι» σημειώνει -τὸ περιστατικὸ πρέπει νὰ ἔχει συμβεῖ γύρω στὰ 1830- «εἶναι ἓνα χωριό, τὸ Μέγα Σπήλαιγο. Ἔκαμα κονάκι ἐκεῖ. Μοῦ παραπονιόνται οἱ κάτοικοι ἀπὸ τὴν τυραγνία ποὺ δοκιμάζουν ἀπὸ τοὺς καλογέρους: ὅ,τι παίρνουν τὸ ἀρπάζουν αὐτήνοι. Εἶχα κονάκι σ' ἐνοῦ παπᾶ τὸ σπίτι. Τότε τοὺς λέγω:

«- Σὰν τραβᾶτε τόση τυραγνία, δὲν τ' ἀφήνετε τὸ χωριό σας νὰ φύγετε, νὰ πᾶτε σ' ἄλλο χωριὸ ἐθνικό, πού 'ναι, τόσα;

»Μοῦ λέγει ἡ παπαδιά:

»-Ὅταν ἦρθαν οἱ Τοῦρκοι, ἐμεῖς ἤμαστε μέσα στὸ βάλτο στὸ νερό, τόσες ψυχές, νὰ γλιτώσουμε. Καὶ ἦρθαν οἱ Τοῦρκοι καὶ μᾶς πιάσανε. Καὶ ἦταν τὸ σῶμα μας καταματωμένο ἀπὸ τὶς ἀβδέλες -μᾶς φάγαν. Καὶ τὰ παιδιὰ πεταμένα μέσα -γιομάτο τὸ νερό- σὰ μπακακάκια πλέγαν. Κι ἄλλα ζωντανὰ κι ἄλλα τελείωναν. Καὶ μ' ἀφάνισαν κι ἐμένα καὶ τὶς ἄλλες. Γιατί τὰ τραβήξαμε αὐτά; Γι' αὐτήνη τὴν πατρίδα. Καὶ τώρα δικαιοσύνη δὲ βρίσκομε ἀπὸ κανέναν. Ὅλο δόλο καὶ ἀπάτη.

»Κι ἔκλαιγε μὲ πικρὰ δάκρυα. Τὴν παρηγόρησα. Μὲ πῆρε τὸ παράπονο κι ἔκλαψα κι ἐγώ» (Β' 258).

Πολέμησε, ἀγωνίστηκε πίστεψε, σακατεύτηκε, ἀηδίασε, θύμωσε. Ἀλλὰ ἔμεινε - ὅπως βγαίνει ἀπὸ τὸ γράψιμό του τὸ ἀπελέκητο- πάντα ὀρθὸς ὡς τὸ τέλος: ἄνθρωπος στὸ ὕψος τοῦ ἀνθρώπου. Δὲν ἔγινε μήτε ὑπεράνθρωπος μήτε σκουλήκι. Ἀλήθεια, μία ἀπὸ τὶς χάρες τοῦ Μακρυγιάννη, ποὺ γεμίζει ἀγαλλίαση τὴν ψυχὴ, εἶναι αὐτὸ τὸ συναίσθημα, ποὺ δὲν παύει ποτὲ νὰ μᾶς δίνει· τὸ συναίσθημα πὼς ἔχουμε στὸ πλάι μας ἓναν ὁδηγὸ -τόσο ἀνθρώπινο-, ποὺ εἶναι μέτρο τῶν πραγμάτων καὶ τῶν ὄντων. Αὐτὸ τὸ ἴδιο συναίσθημα ποὺ εἶναι ζυμωμένο μὲ κάθε ἐλληνικὴ ἰδιοσυγκρασία, ἀπὸ τοὺς παμπάλαιους καιροὺς ποὺ ὁ Οἰδίποδας κατάργησε τὴ Σφίγγα καὶ τὸν ἐφιαλτικὸ κόσμον τῆς λέγοντας μόνο μία λέξη: ὁ ἄνθρωπος.

Ὁ ἐλεύθερος ἄνθρωπος, ὁ δίκαιος ἄνθρωπος, ὁ ἄνθρωπος ζυγαριὰ τῆς ζωῆς -ἂν ὑπάρχει μία ἰδέα βασικὰ ἐλληνικὴ, δὲν εἶναι ἄλλη. Γεννιέται στὰ χαράματα τῆς ἐλληνικῆς σκέψης· ἔπειτα τὴ διατυπώνει μία γιὰ πάντα ὁ Αἰσχύλος. Ὅποιος ξεπερνᾷ τὸ μέτρο εἶναι ὑβριστής, καὶ ὕβρις εἶναι τὸ μεγαλύτερο κακὸ ποὺ μπορεῖ

νὰ μᾶς συμβεῖ. Γιὰ νὰ μεταχειριστῶ τὴ φρασεολογία τοῦ Μακρυγιάννη, οἱ Ἕλληνες, ἀπὸ τὰ παλιὰ ἐκεῖνα χρόνια, εἶναι στὸ «ἐμεῖς», δὲν εἶναι στὸ «ἐγώ». Γιατί μόλις τὸ ἐγὼ γυρέψει νὰ ξεπεράσει τὸ ἐμεῖς, ἀμέσως ἡ Ἄτη, ἡ αὐστηρὴ μοῖρα ποὺ φροντίζει γιὰ τὴν ἰσορροπία τοῦ κόσμου, τὸ κεραυνώνει. Ὀλάκερη ἡ ἀρχαία μας τραγωδία εἶναι γεμάτη ἀπὸ τὰ σύμβολα αὐτῆς τῆς ιδέας. Καὶ τὸ σύμβολο ποὺ μὲ συγκινεῖ περισσότερο ἀπ’ ὅλα τὸ βρίσκω στοὺς Πέρσες. Ὁ Ξέρξης, μᾶς λέει ὁ παλιὸς μῦθος, νικῆθηκε γιατί ἦταν ὑβριστής, γιατί ἔκαμε αὐτὴ τὴν ὑπέρογκη πράξη: μαστίγωσε τὴ θάλασσα. Γι’ αὐτὸ βρῆκε στὴ θάλασσα τὸν ὄλεθρό του. Σ’ αὐτὸ τὸ στοιχεῖο ποὺ μολονότι εἶναι πάντα ταραγμένο καὶ δὲν ἡσυχάζει ποτέ, ἀναζητᾷ πάντα τὴν ἰσορροπία, τὸ ζύγισμα.

Στὸ ξέσπασμα τῆς ἐπανάστασης, στὴν Ἄρτα, ὁ Μακρυγιάννης ἀκούει ἕναν μπέη νὰ μιλᾷ στοὺς φίλους τους αὐτὰ τὰ λόγια, ποὺ σημειώνει:

«Πασᾶδες καὶ μπέηδες, θὰ χαθοῦμε! Θὰ χαθοῦμε! [...] Ὅτι ἐτοῦτος ὁ πόλεμος δὲν εἶναι μήτε μὲ τὸ Μόσκοβο, μήτε μὲ τὸν Ἑγγλέζο, μήτε μὲ τὸν Φραντσέζο. Ἀδικήσαμε τὸ ραγιά καὶ ἀπὸ πλούτη καὶ ἀπὸ τιμὴ καὶ τὸν ἀφανίσαμε. Καὶ μαύρισαν τὰ μάτια του καὶ μᾶς σήκωσε τὸ ντονφέκι. Κι ὁ Σουλτάνος τὸ γομάρι δὲν ξέρει τί τοῦ γίνεται· τὸν γελᾷνε ἐκεῖνοι ποὺ τὸν τριγυρίζουν...». (Β΄ 24).

Τὴν αἰτία τῆς ἐλληνικῆς ἐπανάστασης καὶ τοῦ ὀλέθρου τῶν τυράννων τὴ διατυπώνει ὁ Μακρυγιάννης μὲ μιὰ λέξη στὸ στόμα ἑνὸς ἀντιπάλου, ὅπως ὁ Αἰσχύλος βάζει τοὺς ἐχθροὺς νὰ μιλοῦν γιὰ τὴν καταστροφὴ τῆς Σαλαμῖνας. «Θὰ χαθοῦμε γιατί ἀδικήσαμε». Τοὺς ἀρχαίους, ἂν θέλουμε πραγματικὰ νὰ τοὺς καταλάβουμε, θὰ πρέπει πάντα νὰ ἐρευνοῦμε τὴν ψυχὴ τοῦ λαοῦ μας. Τὰ λόγια αὐτὰ εἰπώθηκαν στὰ 1821. Ὁ Μακρυγιάννης τὰ κρατᾷ στὴ μνήμη του γιὰ νὰ τὰ σημειώσει χρόνια ἀργότερα, κατὰ τὰ 1829, ἀφοῦ μάζεψε ὅλη τὴν πεῖρα τῆς τρομαχτικῆς ἐκείνης πάλης. Τὸν βλέπω νὰ τὰ συλλογίζεται σὲ δύσκολες ὥρες. Ὑπάρχουν πίσω ἀπὸ κάθε τοῦ πράξη καὶ ἀπὸ κάθε τοῦ ἀπόφθεγμα. Πίσω ἀπὸ τὴν ἀκόλουθη συνομιλία ποὺ ἔχει μὲ τὸ Γάλλο ναύαρχο de Rigny, ὅταν ἐτοιμάζεται νὰ πολεμήσει στοὺς Μύλους:

«Ἐκεῖ πού ‘φκιανα τὶς θέσεις στοὺς Μύλους, ἦρθε ὁ Ντερνὺς νὰ μὲ ἰδεῖ: Μοῦ λέγει:

»- Τί κάνεις αὐτοῦ; Αὐτὲς οἱ θέσεις εἶναι ἀδύνατες· τί πόλεμο θὰ κάνετε μὲ τὸν Μπραίμη αὐτοῦ;

»Τοῦ λέγω:

»- Εἶναι ἀδύνατες οἱ θέσεις κι ἐμεῖς. Ὅμως εἶναι δυνατὸς ὁ Θεὸς ποὺ μᾶς προστατεύει, καὶ θὰ δείξουμε τὴν τύχη μας σ’ αὐτὲς τὶς θέσεις τὶς ἀδύνατες. Κι ἂν εἴμαστε ὀλίγοι στὸ πλῆθος τοῦ Μπραίμη, παρηγοριόμαστε μ’ ἕναν τρόπο· ὅτι ἡ

τύχη μας ἔχει τοὺς Ἕλληνες πάντοτε ὀλίγους. Ὅτι ἀρχὴ καὶ τέλος παλαιόθε καὶ ὡς τώρα, ὅλα τὰ θεριὰ πολεμοῦν νὰ μᾶς φᾶνε καὶ δὲν μποροῦνε. Τρῶνε ἀπὸ μᾶς καὶ μένει καὶ μαγιά. Καὶ οἱ ὀλίγοι ἀποφασίζουν νὰ πεθάνουν. Καὶ ὅταν κάνουν αὐτήν τὴν ἀπόφαση, λίγες φορὲς χάνουν καὶ πολλὲς κερδαίνουν. Ἡ θέση ὅπου εἴμαστε σήμερα ἐδῶ εἶναι τοιοῦτη. Καὶ θὰ ἰδοῦμε τὴν τύχη μας οἱ ἀδύνατοι μὲ τοὺς δυνατοὺς.

»- Τρὲ μπιέν, λέγει κι ἀναχώρησε ὁ ναύαρχος» (Β΄ 169).

Αὐτὴ εἶναι ἡ πίστη καὶ ἡ ἀσφάλεια ποὺ μᾶς δίνει ὁ Μακρυγιάννης.

Ὁ δεῦτερος λόγος ποὺ πιστεύω πὼς ὁ Μακρυγιάννης εἶναι ὁ πιὸ σημαντικὸς πεζογράφος μας εἶναι γιατί τὸν νομίζω σὰν ἓνα μεγάλο διδάσκαλο τῆς γλώσσας μας. Ἄν ἐξαιρέσω τὴν ἐρειπωμένη «Γυναίκα τῆς Ζάκυθος» τοῦ Σολωμοῦ, δὲν ξέρω ἄλλο κείμενο στὰ νέα μας γράμματα ποὺ νὰ διδάσκει τόσα πολλὰ ὅσο τὸ κείμενο τοῦ Μακρυγιάννη.

Κάποτε μοῦ ἔτυχε νὰ γράψω ἓναν πρόλογο στὰ ποιήματα τοῦ Κάλβου· κι ἐπειδὴ νόμισα πὼς ἓνα ἀπὸ τὰ σπουδαῖα προβλήματα ποὺ ἔθετε ὁ Κάλβος ἦταν τὸ πρόβλημα τῆς γλωσσικῆς ἔκφρασης, μ’ ἔψεξαν γιατί ἀσχολήθηκα μ’ αὐτό, ἀντὶ ν’ ἀσχοληθῶ μὲ πράγματα ποὺ βροντοφωνοῦσε ὁ ποιητὴς καὶ δὲν εἶχαν καθόλου τὴν ἀνάγκη μου γιὰ νὰ γίνουν αἰσθητὰ ἀπὸ τὸν καθένα. Μὲ ἀπασχολεῖ ἡ γλῶσσα, γιατί εἶναι τὸ ὑλικὸ τοῦ συγγραφέα, καὶ ὅχι γιατί μ’ ἀρέσει νὰ ξαναγυρίζω στὸ παλιὸ γλωσσικὸ ζήτημα, ποὺ εἶναι τελειωμένο γιὰ τὴν Ἑλλάδα. Κανένας λογοτέχνης δὲ γράφει πιά, ἐδῶ καὶ χρόνια, τοὺς νεκροὺς τύπους. Φαντάζομαι πὼς ὅταν μὲ τὸ καλὸ γυρίσουμε στὸν τόπο μας, δὲ θὰ τοὺς χρησιμοποιεῖ πιά οὔτε τὸ Κράτος οὔτε ἡ δημοσιογραφία. Σκεφτεῖτε πὼς σήμερα, στὰ μαῦρα χρόνια τῆς σκλαβιάς, ὁλόκληρος ὁ τύπος ποὺ κυκλοφορεῖ στὸ πείσμα τῶν τυράννων καὶ ἐκφράζει τὴν ἐλεύθερη σκέψη τοῦ ἔθνους, γράφεται στὴ ζωντανή μας γλῶσσα. Ἄν ὅμως τὸ γλωσσικὸ ζήτημα τελείωσε, δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε πὼς κανένας συγγραφέας δὲν μπορεῖ νὰ σταθεῖ ἂν δὲν εἶναι ἄρχοντας τῆς γλώσσας, ὅχι τῶν λεξικῶν ἢ τοῦ συνταχτικοῦ, ἀλλὰ αὐτῆς τῆς ζωντανῆς φύσης ποὺ τοῦ μεταγγίζει κάθε στιγμή ποὺ ἀνασαίνει ἡ φυλὴ του. Καὶ γιὰ νὰ νιώσουμε καὶ ν’ ἀφομοιώσουμε αὐτὴ τὴ φύση, θὰ πρέπει νὰ αἰσθανθοῦμε καὶ νὰ ζήσουμε κείμενα σὰν τοῦ Μακρυγιάννη, ποὺ εἶναι καθὼς πιστεύω κείμενα καθαρτήρια.

Περιεχόμενο, γλῶσσα. Τὸ περιεχόμενο ποὺ θέλει νὰ ἐκδηλωθεῖ καὶ ἡ γλῶσσα ποὺ πρέπει νὰ δώσει μία μορφή, μία ὕπαρξη στὸ περιεχόμενο, νὰ τὸ βγάλει ἀπὸ τὴν ἀφάνεια. Αὐτὴ ἡ ἐνέργεια καὶ αὐτὴ ἡ ἀντενέργεια, ἐνωμένες στὸ τέλος, φτιάχνουν τὸ ὕφος. Οἱ δυὸ ἀντίμαχες αὐτὲς δυνάμεις εἶναι οἱ δυσκολίες ἐνὸς συγγραφέα. Μ’ αὐτὲς διαμορφώνεται καὶ διαμορφώνει ἓνα ὕφος, μία «φωνή», ὅπως ἔλεγαν οἱ

ἀρχαῖοι. Κάνει ἕναρθρο λόγο. Γι' αὐτό, μὲ τὴ γλῶσσα καὶ μόνο, ὅσο καλὰ καὶ νὰ τὴν ξέρουμε, μποροῦμε νὰ κάνουμε περίφημες φράσεις -«σὰν τ' ἄχερο στ' ἁλῶνι», ὅπως λέει τὸ τραγούδι. Ἀλλὰ χωρὶς τὴν ἀντίσταση καὶ τὸ βάρος τῶν πραγμάτων, ποὺ πρέπει νὰ ἀρθρώσουμε, ὕφος δὲ θὰ ἔχουμε ποτέ. Ὑφος εἶναι οἱ δυσκολίες ποὺ βρίσκει ἕνας ἄνθρωπος γιὰ νὰ ἐκφράσει κάτι, ὕφος εἶναι ἡ ἀνθρώπινη προσπάθεια, «ὕφος εἶναι ὁ ἄνθρωπος», ὅπως διδάσκει ἕνα σοφὸ ρητό. Γι' αὐτό, τὸ ὕφος τοῦ Μακρυγιάννη εἶναι τόσο πραγματικό. Καὶ μοναδικό, γιατί ἦταν μοναδικές οἱ δυσκολίες του. Μιλώντας σας γιὰ τὴν ὑλικὴ ὄψη τοῦ χειρογράφου του Μακρυγιάννη, σᾶς ἔλεγα πὼς μοιάζει μὲ μία οἰκοδομῇ ὅπου συλλαβίζει κανεὶς τὸ πέρασμα μίας ἀνθρώπινης προσπάθειας. Τὸ γράψιμό του εἶναι τὸ ἴδιο: μία χειροποίητη οἰκοδομῇ. Σὲ κάθε τῆς λεπτομέρεια, στὴν ἔνταση, στὴν εὐκολία, στὸ παραστράτημα, βλέπει κανεὶς τὸ πέρασμα ἐνὸς ὁλοζώντανου ἀνθρώπου. «Ὁ καλύτερος τρόπος νὰ κρίνουμε ἕνα κείμενο εἶναι νὰ κοιτάξουμε νὰ βροῦμε ποιὲς λέξεις του δὲ λειτουργοῦν», εἶπε κάποιος. Τὸ ποσοστὸ τῶν λέξεων ποὺ δὲ λειτουργοῦν στὸν Μακρυγιάννη εἶναι μικρότερο παρὰ στὰ ἔργα ὅλων τῶν πεζογράφων μας ποὺ ξέρω. Καὶ γιὰ νὰ τελειώσω, θὰ ἤθελα νὰ θυμηθῶ μία φράση τοῦ Πιραντέλλο, ποὺ συλλογίζομαι πάντα ὅταν ἔχω νὰ κρίνω ἕνα κείμενο. «Ὑπάρχει» λέει «ἕνα ὕφος πραγμάτων καὶ ἕνα ὕφος λέξεων· καὶ αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος ποὺ ὁ Δάντης πέθανε στὴν ἐξορία, καὶ αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος ποὺ στεφάνωσαν τὸν Πετράρχη στὸ Καπιτώλιο». Οἱ ποιητὲς κάνουν παράξενες προφητεῖες. Συλλογίζομαι πὼς ἂν ὁ ὑπέρογκος παλιάτσος τοῦ φασισμού εἶχε προσέξει τὴ φρασούλα τοῦ Πιραντέλλο, δὲ θὰ καταντοῦσε στὰ τωρινὰ του χάλια. Τὸν ἔφαγε ἡ πομπὴ τῶν λέξεων, αὐτὴ ἡ τραγικὴ φρεναπάτη. Ἀλλὰ οἱ πολιτικοὶ ἔχουν σπάνια τὸν καιρὸ νὰ προσέξουν κάτι τέτοιες λεπτομέρειες.

Ὅπωςδήποτε, αὐτὸ τὸ ὕφος τῶν πραγμάτων, τὸ ὕφος τῆς ἀνάγκης, τὸ ὕφος τὸ ἀποτελεσματικό, τὸ βρίσκω στὸν Μακρυγιάννη. Ποτὲ δὲν ξανακούσαμε στὴν Ἑλλάδα μία τόσο ἀδρὴ φωνή. Κι αὐτὸ δὲν εἶναι λαογραφία. Ἡ φωνὴ τοῦ Μακρυγιάννη εἶναι ἕνας κλῶνος ἀπὸ τὸ στιβαρὸ δέντρο ποὺ ἔδωσε τὸν Ἑρωτόκριτο καὶ τὴ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ, τὰ δημοτικὰ μας τραγούδια, κι ἔδωσε ἀκόμη -προτείνω τὴν ταπεινὴ μου ἰδέα γιὰ ὅσο ἀξίζει- τὸν πιὸ μεγάλο καλλιτέχνη ποὺ βγῆκε ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, ὕστερα ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους, τὸ Θεοτοκόπουλο.

Αὐτὰ εἶχα νὰ σᾶς πῶ γιὰ τὸν Μακρυγιάννη, τὸν ἀγράμματο στρατοκόπο ἐνὸς μεγάλου βίου, ποὺ μὲ τόση προσπάθεια ἀποτυπώνει πάνω στὸ χαρτὶ τὰ πράγματα ποὺ βλέπει ἢ συνείδησή του. Τὸν σίγουρο μαντατοφόρο τῆς μακριᾶς καὶ ἀδιάσπαστης λαϊκῆς μας παράδοσης, ποὺ ἐπειδὴ τὴν κρατᾷ τόσο βαθιὰ ριζωμένη μέσα του, ἔρχεται νὰ μᾶς πεῖ μὲ τὴ φωνὴ πολλῶν ἀνθρώπων, καὶ ὄχι ἐνὸς μονάχα, τί εἴμαστε καὶ πὼς εἴμαστε κι ἐμεῖς οἱ ἴδιοι. Πῶς ὁ θυμὸς του, ὁ πόνος του καὶ ἡ τραγωδία του, δὲν εἶναι ἀτομικὲς του ὑποθέσεις, ἀλλὰ ὑποθέσεις δικές σας καὶ

δικές μου καὶ ὅλων μας· ὑποθέσεις ὅπου ὅλοι μαζί, πεθαμένοι καὶ ζωντανοί, εἴμαστε ἀλληλέγγυοι καὶ συνυπεύθυνοι. Ἔρχεται νὰ μᾶς ψιθυρίσει πῶς οἱ ὁμορφιές μας καὶ τὰ στολίδια μας καὶ τὰ ὑπάρχοντα, ποὺ τὰ νομίζαμε πολύτιμα, πᾶνε καὶ πᾶνε, πάλιωσαν καὶ τρίφτηκαν κι ἔγιναν σαρίδια, καὶ πῶς σὲ τίποτε ἄλλο δὲ φελᾶν παρὰ νὰ μᾶς βαραίνουν, ὅπως τὴν τραγικὴ καὶ τὴν ἀπελπισμένη Φαίδρα.

Ἔρχεται νὰ τὸ ψιθυρίσει στοὺς πνευματικούς ἀνθρώπους τουλάχιστο.

Ἀπὸ τὶς παραμονές τοῦ περασμένου πολέμου οἱ πνευματικοὶ τεχνῖτες τῆς Εὐρώπης - ἐννοῶ τὰ ἐνδεικτικὰ ἔργα- ἔχουν καθαρὰ τὴ συνείδηση πῶς ζοῦν σ' ἓναν κόσμον χαλασμένο. Αὐτὴ ἡ συνείδηση προκάλεσε ἐξαιρετικὰ βίαιες πνευματικὲς ἐπαναστάσεις, ποὺ φάνηκαν ἀπὸ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς εἰρήνης. Ὅλη ἡ περίοδος τοῦ μεσοπολέμου μπορεῖ νὰ χαρακτηριστεῖ σᾶ μία περίοδος ἀπογνωσμένων ἀναζητήσεων, ἐσωτερικῶν ἀνασκαφῶν, ἐλέγχου τῆς πραγματικότητας ποὺ μᾶς περιστοιχίζει καὶ ποὺ γίνεται στάχτη στὰ δάχτυλα ποὺ τὴν ἀγγίζουν. Καὶ αὐτὰ ὀδηγοῦσαν στὸ ἀπροχώρητο, στὴ σιωπὴ. Ὑπῆρχε ἡ αἴσθησις μίας βαριᾶς ἀμαρτίας σ' αὐτὴ τὴν κατάσταση. Πάνω σ' αὐτὴ τὴν Ἑρμὴ Χώρα, γιὰ νὰ χρησιμοποιήσω ἓνα χαρακτηριστικὸ τίτλο τῶν χρόνων ἐκείνων, ἦρθαν ἄλλοι νέοι καὶ ζήτησαν νὰ χτίσουν. Ὁ ἰσπανικὸς πόλεμος, ποὺ εἶναι ἡ ἀρχὴ τοῦ σημερινοῦ, τοὺς ἔδωσε ἀφορμὴ νὰ δώσουν τὰ τελευταῖα σημάδια τους.

Ἀπὸ τὸν ἰσπανικὸ πόλεμον καὶ πέρα δὲν ξέρουμε πιά. Δὲν εἶναι ὑπερβολὴ νὰ ποῦμε πῶς περνοῦμε μία περίοδο πνευματικοῦ συσκοτισμοῦ στὴν Εὐρώπῃ. Ὁ σημερινὸς πόλεμος δὲν εἶναι, ὅπως ὁ περασμένος, ἐποχὴ καλλιτεχνικῆς δημιουργίας. Καὶ τὸ μόνο ποὺ μποροῦμε νὰ κάνουμε εἶναι νὰ λογαριάζουμε τὴν περασμένη μας πεῖρα καὶ τὴν τωρινή, προσμένοντας τὴν αὐγὴ ποὺ ἀναπότρεπτα θὰ χαράξει. Τὸ μόνο ποὺ μποροῦμε νὰ κάνουμε εἶναι νὰ κουβεντιάσουμε μὲ γνωστούς καὶ μ' ἀγνώστους συντρόφους· νὰ προσέχουμε τὰ μηνύματα καὶ αὐτῶν καὶ τῶν ἀληθινῶν πνευματικῶν προγόνων μας· νὰ καθαρίζουμε τὴ συνείδησή μας ἀπὸ τὶς πρόσκαιρες φαντασιοπληξίες· καὶ νὰ πιστεύουμε πῶς ἓνας τόσο μεγάλος πόνος ὅπως ὁ σημερινὸς δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ μᾶς ὀδηγήσει σὲ μία μεγάλη ἀνάσταση, καὶ νὰ κοιτάζουμε πῶς θὰ εἴμαστε ἔτοιμοι νὰ φανοῦμε ἀντάξιοί της· νὰ κάνουμε τὸ χρέος μας -«ποίημα τοῦ χρέους» ὀνόμαζε ἓνα ἀπὸ τὰ μεγάλα τοῦ ποιήματα ὁ Σολωμός. Ἡ ἀνάσταση αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι παρὰ μία ἀνάσταση τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου, μὲ τὴν πιὸ βαριὰ ἔννοια. Καὶ σὰν τέτοια, θὰ πρέπει νὰ καταργήσῃ τὶς ὁμότητες, τὰ φίμωτρα, τὶς φυλακές, τὶς ὑποκρισίες. Θὰ πρέπει νὰ εἶναι ἔτσι, ἢ θὰ ἔχουν πάει, ἀλίμονο, ὅλα αὐτὰ ποὺ ζοῦμε τώρα στὰ χαμένα· θὰ εἶναι ἔτσι, ἢ θὰ ἔχει πέσει ὁ κόσμος σὲ μία κατάσταση γενικῆς νεκροφάνειας. Καὶ ἂν γίνῃ αὐτὸ ποὺ πιστεύουμε καὶ ἀγωνιζόμαστε γιὰ νὰ γίνῃ, τότε εἶναι πολὺ πιθανό, πῶς στὴν πατρίδα μας, ὅπου γιὰ πρώτη φορὰ οἱ ἀνθρώπινες ἀξίες εἶδαν τὸ φῶς, οἱ φωτισμένοι καὶ οἱ

μορφωμένοι θα καταλάβουν, γιατί ακριβώς θα είναι πραγματικοί φωτισμένοι και μορφωμένοι, πώς ή παιδεία τῆς ψυχῆς τους θα ἔχει πολλὰ νὰ ὠφεληθεῖ ἀπὸ ἓνα ἔργο σὰν τοῦ Μακρυγιάννη, ποὺ εἶναι, καθὼς πιστεύω, ἡ συνείδηση ἑνὸς ὁλόκληρου λαοῦ- μία πολύτιμη διαθήκη.

Πηγή: Γιώργου Σεφέρη, «Δοκιμές», ἔκδ. Ἴκαρος, Ἀθῆναι 1981 (Δ΄).